

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

Bulanık Mantık ve Yapay Zekâ Işığında Hadis Usûlünü Yeniden Düşünmek

Rethinking Hadith Methodology in the Light of Fuzzy Logic and Artificial Intelligence

Mustafa YÜCEER

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis
Selcuk University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Hadith

Konya | Türkiye

mustafayuceer@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1769-1739>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 14.07.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 10.11.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2025

Atıf | Cite As

Yüceer, Mustafa. "Bulanık Mantık ve Yapay Zekâ Işığında Hadis Usûlünü Yeniden Düşünmek". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/2 (2025), 533-563.
<https://doi.org/10.14395/hid.1741754>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekâdan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışması CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy

Conflicts of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

Rethinking Hadīth Methodology in the Light of Fuzzy Logic and Artificial Intelligence

Abstract

The astonishing outcomes produced by artificial intelligence applications offer researchers a new perspective and increasingly necessitate determining the role of AI in the traditionally human-mediated transmission of ḥadīth. Each discipline has its own methodological principles, and history shows that many contentious issues have been resolved through the specific methodologies of the respective fields. In this context, the integration of classical logic into Islamic jurisprudence by scholars such as al-Fārābī and al-Ghazālī opened the door for Aristotelian logic to find broader acceptance within Islamic sciences. However, a noticeable skepticism toward logic has existed in ḥadīth studies from its early period. Leading authorities like Ibn al-Ṣalāḥ, al-Nawawī, Ibn Taymiyya, and al-Suyūṭī expressed opposition to logic, indicating that classical logic was not integrated into ḥadīth methodology. Nevertheless, it is evident that logic, as a tool for attaining accurate knowledge, has potential utility. Lotfi Aliaskerzadeh (d. 2017) proposed a theory that, contrary to the definitiveness of binary logic, more than two sets—namely subsets and intersections—could exist, and argued that knowledge could be generated around uncertainty rather than certainty. It proposes that beyond two mutually exclusive sets, there may exist subsets and intersections, arguing that knowledge can be constructed around uncertainty rather than certainty. The core of the theory suggests that ambiguity may be more functional and outcome-oriented than definitiveness, with the principle of ‘minimal determinacy required for necessity’ adopted. Fuzzy logic emphasizes approximate values shaped by real-life variability. As a mathematical discipline, it transforms linguistic categories into quantifiable formulas. While classical logic operates on binary values between 0 and 1, fuzzy logic employs a continuum of values in this range. This constitutes the foundation of fuzzy set theory, which involves condition assessment, conceptual modeling, membership functions, rules, weight determination, and output calculation. At this stage, outputs are derived using fuzzy-logic formulas, such as the Mamdani method, and experimental applications can be carried out using software like MATLAB. When examining ḥadīth methodology, one can observe that judgments and conclusions are often based on approximations rather than absolute distinction - a natural consequence of human-constructed methodology. For example, ḥadīths are classified based on authenticity into *ṣaḥīḥ* (authentic), *ḥasan* (good), *ḍaʿīf* (weak), and *mawḍūʿ* (fabricated). Some ḥadīths are considered *ṣaḥīḥ li-ghayrihi* (authentic due to supporting evidence) despite certain deficiencies. The same applies to *ḥasan* ḥadīths. A weak ḥadīth may be elevated to *ḥasan li-ghayrihi* when corroborated. Hence, a ḥadīth considered rejected (*mardūd*) in one context may be accepted (*maqbul*) in another. According to classical logic, a proposition cannot belong both to a set and its complement. However, fuzzy logic accommodates approximate values -e.g., a fully authentic ḥadīth may be rated as 1, a fabricated one as 0, and a weak ḥadīth as 0.1 or 0.2, depending on the degree of weakness. With supporting narrations, this value can rise to 0.5 or 0.6, qualifying it as *ḥasan li-ghayrihi*. This study is designed around the problem of why classical logic has not been integrated into ḥadīth methodology and explores the potential compatibility of fuzzy logic-now widely used in various fields-through modeling examples. As an introductory-level investigation, it asks whether the foundational concepts of ḥadīth methodology align with the systematic framework of fuzzy set theory. A data-driven analysis is presented on topics ranging from the definition of a Companion to the principles of criticism and validation (*jarḥ* and *taʿdīl*). A model for assessing ḥadīth authenticity is proposed, with empirical data used to discuss the applicability of fuzzy set theory in ḥadīth studies. A key finding is that ḥadīth experts must actively contribute to developing modeling frameworks and rules to minimize errors in AI applications and enhance fuzzy logic’s functionality, particularly in determining approximate values and grading processes.

Keywords: Ḥadīth, Methodology, Aristotelian Logic, Fuzzy Logic, Artificial Intelligence.

Bulanık Mantık ve Yapay Zekâ Işığında Hadis Usûlünü Yeniden Düşünmek

Öz

Özellikle yapay zekâ uygulamalarının ortaya koyduğu baş döndürücü sonuçlar, araştırmacıların farklı bir pencereden bakmalarını sağlarken bilginin insan eliyle aktarıla geldiği hadis alanında, yapay zekanın konumunu belirlemek gün geçtikçe zorunlu hâle gelmektedir. Her ilim dalının kendi usûl anlayışı düşünüldüğünde genel anlamda ihtilafli görülen pek çok meselenin ilgili ilmin yöntemleri doğrultusunda aşılabildiği tarihî tecrübeyle sabittir. Buna esas teşkil etmek üzere klasik mantığın özellikle Fârâbî, Gazzâlî gibi alimler tarafından usûl çerçevesine alınması, Aristo mantığının İslami ilimlerde geniş karşılık bulmasına kapı aralamıştır. Bununla birlikte hadis ilminde ilk dönemden itibaren mantığa karşı bir ön yargının varlığı dikkat çekmektedir. İbnü’s-Salâh, Nevevî, İbn Taymiyye ve Süyûtî gibi otoritelerin de karşıt görüş beyanı, klasik mantığın hadis usûlünde dikkate alınmadığını göstermektedir. Bununla birlikte mantığın doğru bilgiye ulaşma aracı özelliğinin faydadan hali olmadığı izahtan varestedir. Lüfti Aliaskerzâde (ö. 2017) ikili mantığın kesinliğine karşılık ikiden fazla kümenin yani alt kümelerle kesişim kümelerinin var olabileceği tezini öne sürmüştü ve bilginin kesinlikten ziyade belirsizlik etrafında bir veri üretebileceğini savunmuştur. Teorinin özünde belirsizliklerin, kesinliğe göre daha kullanışlı ve sonuç odaklı olduğu fikri yer alırken “zorunlu olacak kadar asgari belirlilik” ilkesi esas alınmıştır. Bulanık mantığın asgari belirlilik kuralında hayatın tabii akışında gelişim gösteren yaklaşık değerlerin geniş yer bulunduğu görülür.

Bulanık mantık, matematiksel disiplinin bir parçasıdır. Klasik mantıktaki 0-1 arasındaki değerler, bulanık mantıkta 0'dan 1'e kadar yaklaşık değerlerle tespit edilir. Bu aşama durum tespiti, kavramsal modeller, üyelik fonksiyonları, kurallar, ağırlıkların tespiti ve çıktı değerlerinin hesaplanması süreçleriyle şekillenen bulanık küme teorisinin öncülüdür. Yapılan modelleme, formüllerin bir bütün halinde tespit edilmesi ve üyelik çıktılarının bu formüllere uyarlanmasıyla çıkarımların ortaya konulmasını gerektirmektedir. Akabinde bulanık mantıkta işletilen Mamdani gibi formüllere göre çıktılar elde edilir ve MATLAB gibi bilgisayar programlarıyla deneysel uygulamalara geçilebilir. Hadis ilminde de sonuçlar kesin ayrımlardan ziyade yaklaşık değerlere göre belirlenir ki bu durum metodolojiyi başından sonuna kadar insanın kurgulamasının tabii bir sonucudur. Söz gelimi hadisler sıhhat durumlarına göre tasnif edilmiş, ara kategori olarak kabul edebileceğimiz sahih li-gayrihi tanımı yapılmıştır. Aynı durum hasen için de geçerlidir. Başka bir rivayetle desteklenen zayıf hadis, li-gayrihi hasen seviyesine yükselmektedir. Bu tanımların sonucuna göre sahih ve hasen makbul, zayıf hadis ise merdud kabul edilmektedir. Ancak zayıf hadisin başka bir rivayetle desteklenmesiyle hasen li-gayrihi seviyesine çıkması mümkündür. Hâl böyle olunca bir tanımlamada merdud kategorisinde bulunan zayıf hadis başka bir tanımlamada makbul kategorisine geçebilmektedir. Klasik mantığın "bir şey hem A kümesinde hem de A kümesinin dışına çıkmış olamaz" ilkesine göre zayıf hadisin merdud kümesinden çıkması mümkün değildir. Ancak bulanık mantığa göre düşünüldüğünde sahih hadis 1, mevzu hadis 0 değerindedir. Mevzunun hiçbir şekilde kümeyle dahil olma olasılığı yoktur. Fakat mevzuluğu kesin olmayan zayıf rivayetin değeri 0,1 olabilir. Bu değer usûlde şedîd'da'f olarak tanımlanır ve makbul kategorisine çıkamaz. Ancak 0,2 değerinde olan yesîru'd-da'f rivayetler aynı manaya gelen başka rivayetlerin de katkısıyla 0,5, 0,6 gibi değerlere yani hasen li-gayrihi seviyesine yükselebilir. O halde 0,5'in olduğu grup klasik mantıkta 0'a yani merdud gruba tekabül ederken bulanık mantıkta gri alandan beyaza geçiş noktasına tekabül eder ki hadis usûlünde hasen li-gayrihi kümesinin konumlandırıldığı nokta burasıdır. Bu çalışma, klasik mantığın hadis usûlünde neden yer almadığı problematiğinin etrafında tasarlanmış ve günümüzde pek çok sahada önemli gelişmelere öncülük eden bulanık mantığın hadis usûlüne uygunluğu özelinde modelleme örneklerini tartışmaya açmıştır. Konuya giriş düzeyinde bir araştırma olması hasebiyle hadis usûlünün temel konuları, bulanık küme teorisinin sistematiğiyle uyum gösterebilir mi sorusuna örnekler üzerinden cevap aranmıştır. Sahâbe tanımından usûl kavramlarına hadislerin seçilmesinden cerh-tadil alanına kadar bulanık mantık eksenli veri analizi yapılmıştır. Bu doğrultuda hadislerin sıhhati özelinde bir modelleme önerisinde bulunulmuş hadis ilminde bulanık küme teorisinin uygulanabilirliği somut verilere göre ele alınmıştır. Yaklaşık değerlerin tespitiyle derecelendirme süreçleri başta olmak üzere bulanık küme teorisinin işlevsel hâle gelmesi ve yapay zekâ uygulamalarındaki hata risklerinin en aza indirilmesinde ayrıca modelleme ve kuralların tespitinde hadis uzmanlarının aktif rol alması gerektiği çalışma sürecinde ulaşılan en önemli bulgudur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Usûl, Aristo Mantığı, Bulanık Mantık, Yapay Zekâ.

Giriş

Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesinin taşıyıcı unsuru olan hadisler, ona inanan sahâbe aracılığıyla sonraki nesillere ulaştırılmıştır. Tabii gelişen nakillerin yanı sıra ihtiyaç anında verilen cevaplar hadis külliyyatının muhafazasına katkı sağlamıştır. Fitne olayları sonrasında haberi taşıyanın güvenilirliği ile haberin güvenilirliği arasında bağ kurulmuş ve kim söyledi sorusu etrafında rivayetlerin aktarımı devam etmiştir. Bu aşamada isnad sisteminin kontrol mekanizmaları da işlevselliğini koruyarak hadis usûlü ilminin temelleri atılmıştır.

Bu gelişmeye paralel olarak Abbâsî Devletinin desteğiyle yapılan tercüme faaliyetleri kapsamında Aristoteles'in mantığa dair eserlerinin Arapçaya aktarılmasıyla birlikte ilimlerin tanımları, tasnif kriterleri ve metotları yeni bir bakış açısı kazanmıştır. Fârâbî (ö. 339/950) ile temelleri atılan Gazzâlî (ö. 505/1111) ile özgün halini alan İslam mantığı, özellikle fıkıh usûlünde önemli bir argüman sayılmış ve eserlerin metodolojisinde yer bulmuştur. Fakat aynı durumun hadis usûlü için söylenmesi pek mümkün gözükmemektedir. Nakil döneminde kavramların kapsayıcılığı istisna tutulursa hadiste önemli bir yere sahip olan İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) başta olmak üzere Nevevî (ö. 676/1245), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi alimlerin mantığın aleyhinde fetva vermeleri hadis usûlünde dört başı mamur Aristo mantığının yer almayışının bir sebebi sayılabilir.¹ İbnü's-Salâh öncesi usûl eserlerinde sınırlı sayıda tanımların

¹ Ahmet Yücel, hadis kavramlarının tanımlanmasında nakil döneminde hadis terimlerinin tanımının Mantık'taki tanım (had) tarifine "efrâdını câmi' ayyârini mâni" olacak ölçüde uyduğunu belirtmiş ancak sonraki dönemlerde nakil dönemi unsurlarını dışarıda bırakacak tanımlamaların da yapılabildiğini İbn Hacer'in hasen tanımı ile Tirmizî'nin muttasıl olmayan senedlere de hasen diyerek ittisal şartını dışarıda bıraktığını örnek göstererek aktarmıştır. Yücel, ilk dönem tanımlarda mantık ilkelerinin tanım düzeyinde işlediğini vurgulamaktadır; bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

varlığı dışında Hatîb el-Bağdâdî ile mütevâtir konusunun usûlde yer alması, mütakaddim döneminin mantık ile ilgisini gösterir niteliktedir. Bu durum fıkıh usûlcüleriyle ilişkilerin geliştiği şeklinde de anlaşılabilir.

Klasik mantığın önerdiği doğru-yanlış, evet-hayır gibi kesin sonuçlar doğuran sistem, hadis usûlünde açık bir karşılık bulamamıştır. Akıl yürütme ile bilinenden hareketle bilinmeyenlere ulaşma çabası, doğru ile yanlışı ayırma imkânı verecek kuralları koyan alet ilmi ve zihni hatadan uzak tutacak kurallar manzumesi şeklinde tanımlanan mantık, Aristoteles'in ortaya koyduğu ikili mantık kümesinden ibaret sayılmamıştır. Özellikle çok değerli mantık ile başlayan ve bulanık mantık ile ivme kazanan süreçler son elli yılda dünyada teknolojidenden sanayiye ve hatta sosyal bilimlere kadar pek çok alanda değişiklikler yaşatmıştır.

Aristo mantığının temel ilkelerinden üçüncü halin imkansızlığını yok sayarak yaklaşık değerler etrafında bir sonuç elde etme çabası üzerine kurulu bulanık mantık anlayışı doğru-yanlış, evet-hayır gibi kesinliklerden ziyade yaklaşık değerler ve belirsizliklerden hareketle yine kesin bir sonuca ulaşmayı hedefleyerek insan zihninin çalışma prensiplerine yakın temellendirmeler ortaya koyar.

Bulanık mantığın sosyal bilimlerde farklı alanlarda uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte İlahiyat sahasında en son örneği M. Raşit Akpınar tarafından kaleme alınan *Müphemlik Ekseninde İslam Hukuku ve Bulanık Mantık* isimli kitabıdır. Akpınar çalışmasının bir bölümünde hadis usûlünde yer alan bulanık kümeleri, deliller açısından sünnet başlığı altında örneklemiştir. Kitap özellikle hüküm nazariyesinde bulanık mantık etrafında genel bir çerçeve çizmekte ve İslam hukukunda bulanık mantık örnekleri sunmaktadır.²

Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlimine Uygulanabilirliği başlıklı makalesinde Sema Korucu Güven, son dönemlerde internet veri tabanları merkezli planlanan algoritmalar ile elde edilen sonuç merkezli çalışmalara işaret etmiş ve konunun daha kapsamlı projeler etrafında ele alınması gerektiğine değinmiştir.³

Hadis alanında bulanık mantık ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla iki çalışma vardır. Bunlar Mühendislik fakültelerinde İran'lı araştırmacılar tarafından yapılmış olup bulanık mantık ve hadis usûlü ile ilgili modelleme örnekleridir. Söz konusu çalışmalardan *Fuzzy Expert System in Determining Hadith Validity* başlıklı bölüm, Şîî dünyasının en muteber ve en sahih eserleri arasında kabul edilen Kuleynî'nin *el-Kâfî*'sinin ilk cildi örneklem olarak seçilmiş, ittisal ve râvinin güvenilirliği değişkenleri ile bulanık mantık teorisi etrafında geliştirilen modellemenin %94 oranında başarılı sonuç verdiği tespit edilmiştir.⁴

Erişim izni olmadığı için sadece özetini görebildiğimiz bir diğer makale, *Application of Fuzzy Logic in Evaluating the Authenticity of Hadith and Narrators* ismiyle Musaab Zarog tarafından neşredilmiştir. Makalede üç örnek üzerinden sıhhat kriterleri ve râvilerin güvenilirliklerini esas

Yayınları, 2012), 177-180. Suyûtî, kendinden önceki âlimlerden yaklaşık 20 kişinin bu doğrultuda görüş belirttiğini ifade etmiştir. Dikkat çeken noktalardan biri de Gazzâlî'nin ömrünün sonunda mantık aleyhinde olduğunu belirtmesidir; bk. Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2004), 1/300-302.

² Muhammed Raşit Akpınar, *Müphemlik Ekseninde İslam Hukuku ve Bulanık Mantık* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2022).

³ Sema Korucu Güven, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlimine Uygulanabilirliği", *Eskiye* 44 (2021), 461-474.

⁴ Mehdi Ghazizadeh vd., "Fuzzy Expert System In Determining Hadith Validity", *Advances in Computer and Information Sciences and Engineering*, ed. Tarek Sobh (b.y.: Springer Science-Business Media B.V, 2008), 354-359.

alan aritmetik bir modelleme yapıldığından ve elde edilen sonuçların hadisçilerin sonuçlarıyla örtüştüğünden bahsedilmektedir.⁵

Bulanık mantığın büyük katkılar sunduğu bilgisayar programları ve matematiğini belirlediği yapay zekâ ile modelleme yapılan çalışmalara da işaret etmek konunun kapsamını göstermek adına gereklidir.

İngiltere Wolverhampton Üniversitesi, Research Group in Computational Linguistics üyelerinden Emad Mohamed ve Raheem Sarwar, *Linguistic features evaluation for hadith authenticity through automatic machine learning* isimli makalelerinde, 3651 sahih 3593 uydurma haberin dilsel özelliklerini Python programlamasıyla hadislerin morfolojik özellikleri ile incelemişler ve en yüksek doğruluk oranını 78.28 olarak tespit edebilmişlerdir.⁶

Hadith Degree Classification For Shahih Hadith Identification Web Based, isimli makalede Endonezya Bina Sarana Informatika Üniversitesi'nden Bilgisayar Mühendisi Ina Najiyah ve ekibi önce hadis usûlünden 40 farklı konu ve kavram ile sahih dışında 19 zayıf baremi belirlemiş (mevzu, metruk, münker, mualllel vb.) ve bu verileri 274 hadis ile örneklem haline getirmiştir. Daha sonra 72 hadisten oluşan test verilerini öğretilen sisteme tanımladıklarında 56 hadisin sahih olduğu sonucuna ulaşmışlardır. 16 rivayetin zayıf ve mevzu olduğu tespit edilirken hata değeri %0.00134 olarak %5'ten az olarak kayda geçilmiştir.⁷ Son olarak ülkemizde yapay zekâ ve hadis alanında belki de ilk çalışma kabul edilebilecek ChatGpt-3 özelinde Furkan Çakır'ın yaptığı çalışmayı da burada zikretmek yerinde olacaktır. İlgili çalışmanın sonucunda yapay zekanın itnap yapma başta olmak üzere farklı coğrafyalara göre veriler ortaya koyma potansiyeline dikkat çekilmiştir.⁸

Aristo mantığının doğrudan bağ kuramadığı hadis usûlü kavramlarının yaklaşık değer ve belirsizlikler etrafında bir belirlilik ifade ettiği düşünülmektedir. Kelâmın i'mali ihmalinden evladır tezi ara kategorilerin yok sayılmadığı bir usûl anlayışını beraberinde getirmiş ve üçüncü halin imkansızlığı, hadis usûlünün bazı noktalarında karşılık bulamamıştır. Tanımların kapsayıcılığı bir yana ihtilaflara mahal veren şartlar ve pratikteki karşılıklar, ikili mantık kuralları ile açıklanamamaktadır. İnsan zihninin tabii hali ve esnek yapısı ile doğru orantılı çözüm üretecek bir mantık kuralı olarak kabul edilen bulanık mantık, hadis usûlünün yaklaşık değerler etrafında şekillenen kümelerini izaha katkı sağlayabilir mi? Matematiğin bir alt disiplini olan bulanık mantık teorisi sayesinde yapılacak modellemeler ve çıktıları, hadis külliyyatının gri, esnek, az, çok gibi mübhem alanları, (sıhhat açısından hasen li-gayrihi, zayıf haber; cerh-tadil açısından metâin-i aşere, sadûk, fihi nazar gibi kavramlar; tahammül ve eda açısından merâtib, eser karizması açısından yapılan tasnifler) asgari düzeyde ve zorunlu gereklilik açısından sonuçlandırılabilir mi?

⁵ Musaab Zarog, "Application of Fuzzy Logic in Evaluating the Authenticity of Hadith and Narrators", *International Journal of Reasoning-based Intelligent Systems* 15/2 (2023), 156-164.

⁶ Emad Mohamed-Raheem Sarwar, "Linguistic Features Evaluation for Hadith Authenticity through Automatic Machine Learning", *Digital Scholarship in the Humanities* 37/3 (2022), 830-843.

⁷ Ina Najiyah vd., "Hadith Degree Classification for Shahih Hadith Identification Web Based", *2017 5th International Conference on Cyber and IT Service Management (CITSM)*, 2017, 1-6.

⁸ Furkan Çakır, "Yapay Zekâ ve Hadis", *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 128. Son dönemlerde hadis alanında yapay zekâ etrafında yayımlanmış üç makale de dikkat çekmektedir; İbrahim Sağlam, "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 115-137; Mehmet Ayhan-Zülal Kılıç, "Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: ChatGPT ve Gemini Örneği", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (2024), 137-159; Mehmet Apaydın, "The Feasibility of Using Artificial Intelligence in Hadith Research", *Journal of Sharia and Islamic Studies* 40/140 (2025), 9-64.

Konuya dair dilimizde hadis alanında ilk olma özelliği taşıyan bu çalışmada klasik mantığın gerekliliği, hadis usûlü ile ilişkisi başta olmak üzere hadis tashihindeki yeri ele alınacaktır. Daha sonra bulanık mantığın hadis usûlünde işlevselliği üzerinde durulacak oluşum sürecine etki edenler bakımından sahâbe konusu bulanık küme teorisi etrafında tahlil edilecektir. Aynı şekilde hadislerin tahammül ve eda süreçleri, râvinin güvenilirliğini zedeleyen unsurlar (metâin-i aşere), cerh-tadil lafızları ve eser karizmalarında bulanık mantığın izleri sürülecektir. Çalışma konuya dair giriş metni düzeyinde tasarlandığı için sadece hadislerin sınıflandırılması başlığında bulanık mantığın işlevsel bir şekilde ortaya konulmasına gayret edilecek, ilgili teori etrafında bir modelleme yapılarak sonraki çalışmaların pratikte elde edeceği sonuçlara kapı aralanacaktır. Bununla birlikte bulanık mantığın dezavantajları, sistemin denetimi ve objektifliği sorgulanacaktır.

1. Klasik Mantık ve Hadis Tashihinde Kesinliğin İmkânı

İslam dinin temel kaynaklarının şâri tarafından belirlenmesi dinin ilahi yönünün tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Nasların vahiy merkezli oluşu tabii olarak tutarlılık bakımından kusursuz olmayı gerektirmektedir. Bu açıdan Hz. Peygamberin ismet sıfatı ilahi yönün beşer nezdindeki karşılığı olmaktadır. Kur'an ayetlerinin tevatür ifade etmesi (sübutu katî) ile ontolojik anlamda tartışmaların önü kesilmiş ayetlerin delaletlerinde katilik ve zannilik etrafında düşünceler gelişmiştir. Aynı bakış açısı bir kısım alimler tarafından hadisler için de öngörülerek Hz. Peygamberin sünnetinin taşıyıcı unsurlarından olan hadislerin de vahyi gayri metlûv olduğu ifade edilerek sünnet ile hadisler eşitlenmiştir.⁹ Böylece ayetlerdeki tevatürün hadisler için de geçerli olabileceği ihtimali doğmuştur.

Ayet veya hadislerdeki tutarlılık ve mantıksal formlar, hükümlerin doğruluğuna doğrudan etki edeceği için tanımlamalar ile ispatların da aynı ölçüde olması beklenirken nasların ilahi yönündeki kesinlik, beşerin dilinde bulanıklaşabilir mi? İsmet sıfatını haiz peygamberlerin dışında düşünme, kavram veya hüküm elde etme şeklinde tanımlanan mantık ilmini herkesin bilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰ İbn Hazm, mantıktan az bir şey bilmeyen kimsenin Allah ve Resulü'nü anlamaktan uzak kalacağını öne sürmüştür.¹¹

İslam ilim geleneğinde hicri üçüncü yüzyılda Aristo'nun mantığa dair eserlerinin tercüme edilmesi ile başlayan süreç, Fârâbî ve İbn Sinâ (ö. 428/1037) ile özgün bir mantık disiplinin şekillenmesinin önünü açmış kelâm, tefsir, fıkıh, hadis gibi pek çok ilim dalında doğrudan bir etkileşimi beraberinde getirmiştir.¹²

Gazzâlî, usûl eseri *Mustasfâ*'ya mantık kurallarını özetleyerek başlarken mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini iddia etmiş fıkıh usûlü başta olmak üzere nazarî ilimlerde mantığın gerekliliğinden bahsetmiştir.¹³ Buraya kadar öne sürülen mantığın ilkeleri Aristoteles tarafından ortaya konulmuştur. Aristo mantığının temelinde yatan özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkeleri klasik mantığın temellerini oluşturmuş ve özellikle üçüncü halin imkansızlığı ile düşünce sistemi doğru-yanlış olarak ikiye ayrılmış ve üçüncü halin imkansızlığı reddedilmiştir.

⁹ Muhammed b. İdris Şafîi, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990), 5/136-137; 8/287-290.

¹⁰ Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah İbn Sinâ, *Kitabü'l-şifa/Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 10-14.

¹¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *et-Ta'rif li haddî'l-Mantık ve'l-medhal ileyhi* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 322.

¹² Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1942), 81-83; Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 1/48-49; Necip Taylan, *Anahatlarıyla Mantık - Tarihi*, Problemleri- (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 61, 66-68; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elips, 2013), 44.

¹³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Zeki Hammâd (Kahire: Sidretü'l-Müntehâ, 2009), 15.

Bununla birlikte Aristo'nun yaklaşık değerlerin varlığını bilmesine rağmen mantığı ikiye ayırarak kesin çizgilerle belirlemesi ve durulaştırması hakkında bizatihi mantığın onun eliyle durağanlaştırıldığı eleştirileri de vardır.¹⁴

Klasik mantığın doğru düşünme yollarını tespit için akıl yürütme çeşitlerinden tümden gelim yöntemi ve kıyas ile terimleri belirleme çabasının yanı sıra tasavvurât ve tasdikât başlıkları ile kavram ve tanımlara yönelik geliştirdiği sistematik yapı, diğer ilimlerde de tanımların efradını cami aғыarını mâni olmasına katkı sunmuştur.¹⁵

Ancak hadis usûlünün kavramlaşma sürecinde detaylı bir mantık örgüsünün belirginliğinden bahsetmek için mevcut araştırmalar yeterli değildir. Konuya dair İbn Hacer'in *en-Nüzhe* eseri özelinde çalışılan bir makalede, onun tanımlara yönelik sistematik bir bakış açısı getirmesi ön plana çıkartılmış ancak müteahhir dönemin ilk eseri İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadis*'inin mantık örgüsünün yetersizliğine vurgu yapılmıştır.¹⁶

1.1. Muhaddislerin Tashih Kriterleri

İlim geleneğimizde hükümlerin kaynağı hadislerin öncelikle sahih olması esas alınmıştır. Sahih hadislerin tespitinde ise isnad sistemi belirleyici rol oynamaktadır. Metnin sahihliği için kesin sonuç verdiği tartışılmış olsa da hadisçiler bir rivayetin sahih olmasını öncelikle isnadın sahih olmasına bağlamışlardır. İsnadın sahih olması için adalet ve zabt sahibi bir râvinin aynı özellikleri haiz bir râviden şaz ve illetten uzak bir şekilde muttasıl senetle naklettiği rivayet sahihtir şeklinde yapılan tanım, ehl-i hadisin çizgisini belirlerken, ehl-i reyin temsilcisi olarak kabul edilen Hanefî usûlünde ise bu şartlardan illet ve şaz farklı anlaşılmış ve tanımın dışında tutulmuştur.¹⁷ Buna göre illetli bir sened, ehl-i hadisin sahih kabul ettiği kriterlere göre makbul olmazken Hanefîlere göre makbul kabul edilebilecektir. Üçüncü halin imkansızlığı ilkesi düşünülüğünde burada bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Henüz hadis metnine geçilmeden isnadın kabul sürecinde yaşanan bu ayırım bir görüşün hükmünü geçersiz kılacakken diğer görüşe esas teşkil etmektedir. Bu durum isnad sisteminde klasik mantığın doğru-yanlış ilkesine ters düşmektedir.

Usûl açısından sahih hadis tanımında ehl-i hadisin şartlarını esas aldığımızda mesele yine çözümlenmemektedir. Çünkü sahih hadis şartlarının kendi içinde de kesinliği bulunmamaktadır. Ehl-i hadisin kabul ettiği beş şartın her biri kendi içinde olasılıklar etrafında temellendirilmiştir. Söz gelimi sahih hadisin ilk şartı adalet sahibi olmak konusunda ittifak edilmiş kesin bir tanım yapılamamıştır. Akıl ve buluğun yanı sıra takva ve mürüvvet sahibi olmak, bidat, fisk ve şirkten uzak durmak, büyük günahlardan kaçınmak, mürüvveti zedeleyecek davranışlardan uzak durmak, küçük günahlarda ısrar etmemek (sıdk u sıyânet dîn u diyânet) gibi tanımlarla karşılanan adaletin sınırları ve kimin adil olacağı yaklaşık değerlerle belirlenmiş (adil kâdı veya âlimin kanaati, tezkiye, tanınma) ve zann-ı gâlibe göre karar verilmiştir. Aynı şekilde adalet sahibi râvinin hadisi naklettiği râvinin de adalet sahibi olması aranmıştır ve ikisi arasındaki adalet eşitliği, insan olmanın tabiatı gereği mümkün olmayacaktır. Adaletle ilintili gelişen, tövbe eden yalancı, bidatçı, fâsik ve meçhul/mestur râvilerin durumları da yaklaşık değerlerle tespit

¹⁴ Taylan, *Anahatlarıyla Mantık -Tarihçesi, Problemleri-*, 105; Ceren Erdin, *Bulanık Hedef Programlama ve İşletme Yönetiminde Bir Uygulama* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 7.

¹⁵ Hülya Altunayla, "Mantık ve Dini İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 64.

¹⁶ Ali Aslan, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 115-141.

¹⁷ Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî İbn Dakîkî'l-İyd, *el-İktirâh fî beyânî'l-İstîlâh* (Beyrut: Dâru'l-Meşâir, 2006), 7-8; Ebü Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Mûkâza fî ilmi mustalahî'l-hadis*, nşr. Abdülfettah Ebu Gûdde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1991), 24; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebü Bekir es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2016), 2/143-145.

edilmiştir.¹⁸ Adalet konusundaki olasılıkları artırmak mümkündür ancak klasik mantığın temel ilkeleri açısından bakıldığında kesin adil olanı veya olmayanı tespit etmek insan faktöründen dolayı oldukça güç hatta imkansızdır.

Hadis usûlünde sahih hadis denilince sahih li-zâtihî anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde yapılan tanımlarla birlikte şekillenen bu kategorinin bir alt derecesini sahih li-gayrihi oluşturmaktadır. Râvinin zabtındaki gevşeklik ile sahih hadis hasen derecesine inmektedir. Bu da yine ara bir noktaya tekabül etmekte ve makbul olmakla birlikte sahih kadar güçlü seviyelere ulaşamayan isnadı tanımlamaktadır.¹⁹ Burada şunu ifade etmek gerekir ki her iki grup (sahih ve hasen) doğruyanlı açısından değerlendirdiğimiz ikili mantık teorisinde makbul-merdud başlığı altında bir yer bulmaktadır.²⁰ Ancak makbul başlığı altında değerlendirildiğinde de ne kadar doğru sorusunun cevabında bir belirsizlik karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla sahih ve hasen arasında tanımdaki izafilikten kaynaklı bir sorun doğmaktadır. Böylece klasik mantığa göre *sahih değildir* kümesi, *makbul değildir* kümesini kapsamazken *sahihtir kümesi* ise *merdud değildir* kümesini karşılamaktadır.

Yine sahih hadisin tanımındaki şartların eksikliği zayıf kategorisini de belirlemiştir.²¹ İttisal ile sahih kategorisi bir anlam ifade ederken ittisalin olmayışı zayıflığı göstermektedir. Bu doğrultuda tedlis, irsal, inkita ve talik gibi kopukluklardan hareketle geniş bir zayıf kategorisi oluşurken yukarıda ifade edilen Hanefî teorinin sahih hadis tanımı ve ehl-i hadisin bahse konu kategorilere bakış açısı, klasik mantığın ilkeleriyle çelişmektedir. Söz gelimi senedde bulunan sahâbînin hadisi aldığı sahâbîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklederek yaptığı irsal dolayısıyla ehl-i hadise göre zayıf kabul edilen bir rivayet, tâbînin sahâbîyi atlayarak naklettiği rivayeti irsal kabul edenlere göre bu kategoriye giremeyecektir.²² Dolayısıyla zayıf isnadın alt türü olan mürsel ile ilgili mutlak doğru şeklinde bir tanımlamadan bahsetmek mezhep ve ekollerin bakış açılarındaki sübjektiflik ve kabullerden dolayı mümkün görünmemektedir.

Çalışmanın bu kısmı esasında problemiğin çerçevesini de belirlemektedir. Buna göre hadis usûlünde Aristo mantığını aramak gerekli midir? Verilen örnekler etrafında tanımlarda yer alan yaklaşık değerler, farklılıklar ve kabuller mantıksızlık mıdır? Aynı şekilde ilâhî olanın mükemmel ve kusursuz oluşundan hareketle hükme konu olan nasların tespitinde yaşanan bu ikilem tutarsızlık mıdır? Bu soruların cevabını aramak klasik mantığın hadis usûlünde gerekliliği etrafında tartışılacaktır.

¹⁸ Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medinî - Ebû Abdullah es-Sevrakî (Haydarabad: Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1357-1938), 80; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadis*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 1/28, 2/6.

¹⁹ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nureddin İtr (Dimeşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000), 65.

²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 57, 80.

²¹ Suyûtî, *et-Tedrib*, 3/81.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 25; Hatîb, *el-Kifâye*, 21; Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, nşr. Nureddin İtr (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1985), 51-56; Zehebî, *el-Mûkızâ*, 38-40; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 82-83; Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî* (Ürdün: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/6-7; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr (Şerhu Şerhi'l-Menâr* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân, 1418/1998), 185-186.

1.2. Klasik Mantığın Hadis Usûlünde Gerekliliği

Hadis usûlünün teşekkül edip sistematığının kısmen oluştuğu müteahhir dönemin ilk usûl müellifi İbnü's-Salâh başta olmak üzere çağdaşı Nevevî, bir sonraki asır müellifi İbn Teymiyye ve Suyûtî gibi âlimler, mantık ilminin haram olduğuna dair fetva vermişlerdir.²³

Esasında Cüveynî ile başlayan ve Gazzâlî'nin bir anlamda mantığı dini kisveye büründürme çabalarıyla şekillenen İslam mantığı, özellikle fıkıh usûlü kitaplarının ilk bahisleri arasında yer almaya başlamıştır.²⁴ İbnü's-Salâh'ın verdiği fetva ise hadis usûlünde mantığın gerekliği tartışmalarını farklı bir noktaya çekmiştir. Gazzâlî'nin mantık kavramlarını fıkıh ve kelâm terminolojisine uyarlama çabası bir yana hadis usûlünde böyle bir arayışın gözükmediği belirtilebilir. Bunun yanı sıra İbnü's-Salâh ile çağdaş olan ünlü tıpcı İbnü'n-Nefis, üst düzeyde felsefeyle ilgilenmiş yanı sıra muhtasar bir hadis usûlü yazmıştır. Eserine ilimler tasnifi ile başlayan İbnü'n-Nefis, sahih hadisin tanımı ile başlayan İbnü's-Salâh'ın aksine haberin tanımına ve Hatîb ile usûlde yer bulan mütevâtir-âhâd taksimine genişçe yer vermiştir. Sahihayn özelinde haberde kesinlikten ziyade amelde kesinlik tanımlaması, klasik mantığın üçüncü halin imkansızlığına ön alma çabası olarak görülecek bir bakış açısıdır. Aynı şekilde haberi verenin doğruluğu haberin kesinliğine delil olur düşüncesi ve cumhurun verdiği bilginin yakın ifade ederek ilm-i zaruri doğuracağı, cüzün külden büyük olamayacağı ilkesiyle ifade edilmiştir ki bu da klasik mantığın hadis usûlü eserine yansıtılma gayretinin başka bir örneğidir.²⁵ Esasında İbnü'n-Nefis'in usûle dair bu çabası haber nazariyesinin teşekkülünün hadis usûlüne uyarlanması sayılabilir. Haberin doğruluğunu haber verenin doğruluğu ile eşitlemesi kesin bilgi elde etme fikrine matuftur.²⁶

Mantığın kötü olduğu düşüncesinin İbnü's-Salâh sonrası Nevevî tarafından dile getirilmesi bir anlamda hadis usûlünde otorite olan iki önemli alimin eliyle fıkıh usûlünde takip edildiği şekliyle bir mantığın hadis usûlünde yer bulamamasına yol açmıştır. Burada İbn Hacer'in mantığa olumlu yaklaşması ve haber nazariyesinde tanımlarda mantık ilkelerinden istifade etmesi, kısmen Aristo mantığına dair bazı verilerin hadis usûlünde varlığına işaret etmektedir.²⁷ Ne var ki Suyûtî'nin açık şekilde felsefeyi ve onun bir parçası olan mantık ilmini hedef alması ve bu ilimlerle uğraşanların hadis rivayetinin kabul edilmemesi gerektiğine dair fetvaları İbnü's-Salâh, Nevevî çizgisinin Suyûtî'nin *Tedrib*'inde devam etmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra mantığın fıkıh usûlü eserlerinin sünnet bahislerinde haber nazariyeleri tartışmalarında yer bulması, delillerin ikili mantık ile sonuçlandırma çabalarını da beraberinde getirmiştir. İgnaz Goldziher'in bahsi geçen alimleri, mantığın ve aklî ilimlerin durağanlaşma sebebi kabul etmesi ise tartışmanın hadis usûlü dışındaki alanlara taşındığını göstermektedir.²⁸

²³ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Fetâvâ İbni's-Salâh* (Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1407/1986), 1/209-211; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Savnu'l-mantıkı ve'l-kelem an fenni'l-mantıkı ve'l-kelem*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr-Seyyide Suâd Ali Abdürrezzâk (Mısır: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslamiyye, 1389/1969), 1/47; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ'l-fıkhiyye* (Mısır: el-Matmaatü'l-Müemmeniyye, 1308/1890), 1/50; 4/337.

²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*.

²⁵ Ebû'l-Hasen Alâüddin Ali b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis, *el-Muhtasar fi ilmi usûli'l-hadis*, thk. Ammâr Tâlibî (Katar: y.y., 1997), 578.

²⁶ Erdoğan Köycü, "İbnu'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve 'el-Muhtasar fi İlmi Usûli'l-Hadis' Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *International Journal of Contemporary Educational Studies (IntJCES)* 6/2 (2020), 434; Elif Şenol, "Tabip ve Filozof İbnu'n-Nefis'in (ö. 687/1288) Hadis Usûlü Eserindeki Haber Teorisi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2018), 1030-1032.

²⁷ Aslan, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", 135.

²⁸ Ignaz Goldziher, "The Attitude of Orthodox Islam Toward the Ancient Sciences," çev. ve ed. M. L. Swartz, *Studies on Islam* (New York: Oxford University Press, 1981), 185-215; Khaled Rouayheb, "Sünnî Müslüman Âlimlerin Mantık İlmi Karşısındaki Tavırları (1500-1800)", çev. Sacide Ateş, *Mantık Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 118-139.

Mantık ilminin meşruiyeti tartışmalarında İbn Teymiyye'ye özel bir bölüm açmak gerekir. *Nasihatü ehli'l-îmân fi'r-red alâ mantiki'l-Yunân (er-Redd ale'l-mantikîn)* eserinde filozofların metafiziğe yönelik hatalarını, mantığı yanlış kullanmalarıyla ilişkilendirmiş ve akıl yürütme ile tanımın nasıl yapılması gerektiğine dair öneriler de sunmuştur. İbn Teymiyye, tasavvurların tanımsız elde edilemeyeceğine olumsuz önerme barındırdığı gerekçesiyle karşı çıkmış ve tanımların kavramlaştırılmayı (tasviri) değil ayırt etmeyi sağladığını dile getirmiştir. Bilginin türü ve kesin olması konusunda izafiliğe dikkat çeken İbn Teymiyye, çoğunluğun ulaştığı bilgiyi tanıma hasrederek kural haline getirilmesini de insandaki algı farklılığı gerekçesiyle yanlış görmüş ve objektifliğe vurgu yapmıştır. Aynı şekilde o, tasdiklere kıyas dışında başka bir yöntemle ulaşılamaz tezini a) olumsuz önerme, b) kıyas dışı bilgi edinmenin imkânı (mütevatir haber) c) ihtiyaçlar hiyerarşisinde karşılığının bulunmayışı gibi gerekçelerle eleştirerek mantık kıyas ile temsili kıyasın arasında bir fark bulunmadığına işaret etmiştir.²⁹

Mantığa karşı olan görüşlerle birlikte onun gerekli olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Söz gelimi İbn Hacer el-Heytemî, Suyûtî'yi eleştirmiş ve mantığın içtihad için bir zorunluluk olarak kullanılması gerektiğini savunmuştur.³⁰ Yûsî el-Marakûşî, Suyûtî tarafından savunulan "mantığın tümellerden oluştuğu ve tümellerin de zihin dışında olmadığı" tezinin saçmalığını dile getirerek akli selim bir kimsenin böyle bir şeyi söylemesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Şayet bu şekilde bir varsayım kabul edilirse hiçbir ilim dalının bilimsel bir kanunun olamayacağını vurgulamıştır.³¹ Aynı şekilde Osmanlı medreselerinde alet ilimleri arasında mantık metinleri okunması İsmâgûcî, şerh ve haşiyelerinin baş ucu kitabı kabul edilmesi, mantık ilminin gerekli olduğunu kabul edenler açısından durağanlığın kısmen aşıldığını göstermektedir. Kadizâdeliler-Sivâsiler tartışması gibi olayların içinde de kendisine yer bulan bu tartışmanın Vehhâbîlik ile hadis usûlü açısından İbnü's-Salâh çizgisinde devam ettiği ifade edilebilir.³²

Buraya kadar mantık ilminin gerekli olduğu tezini savunan ve özellikle fıkıh usûlü metinlerinde işleyen Gazzâlî çizgisi ile Aristo mantığının temellendirildiği Fârâbî ile başlayan İbn Sîna ile özgünlük elde eden İslam mantığı çizgisinin kendi zeminlerinde devam ettiğini görmekteyiz. Mutlak manada mantığa karşı olanların hadis usûlünde otorite kimselerden oluşmasından dolayı bu ilmin hadis usûlünde açık bir şekilde karşılık bulamadığını bununla birlikte fıkıh usûlünün haber nazariyelerinde birtakım ilişki ağları kurularak yer verildiği tespit edilmiştir.³³

Bir sonraki başlıkta detaylandırılacağı üzere hadis usûlünde mutlak doğrular kümesi yoktur. Hadis usûlünde mutlak doğru sayılabilecek tek alan mütevatir haber olup o da Hatîb el-Bağdâdî ile usûle girmekle birlikte yaşadığı dönemin tartışmalarından etkilendiği şeklinde kabul edilmektedir.³⁴ Bu çalışmanın temel ilgi alanı da hadis usûlünde kesinliğin imkansızlığı etrafında şekillenmektedir. Kesin bilginin ve bu kesinliğe ulaşma safahatında yaşanan sürecin tamamında doğru-yanlış gibi net ayrımların cevabına da ışık tutacak şekilde bulanık küme teorisi ve bunun hadis usûlündeki karşılığı incelenecektir.

²⁹ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010); M. Sait Özervarlı, "İbn Teymiyye (İtikâdî Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/410.

³⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ'l-fikhiyye*, 1/50.

³¹ Ebu'l-Mevâhib Hasan b. Mes'ud el-Yûsî, *Havâşî el-Yûsî alâ Şerhi Kübrâ's-Senûsî*, thk. Humejd Hamâney el-Yûsî (Fas: Dâru'l-Furkân, 2008), 1/279-280.

³² Ferruh Özplavcı, "Mantık ve Dîni Bilimler: Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Arap Dili", *Mantık Araştırmaları I* (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 67-73.

³³ Furkan Çakır, *Fıkıh Usûlünde Haber Nazariyesi* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 73-243.

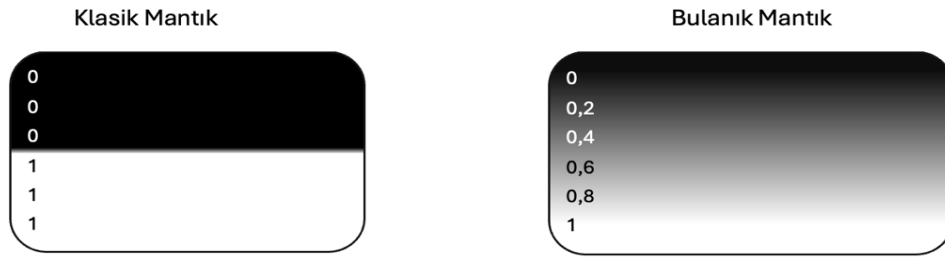
³⁴ Hatîb, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 16.

2. Bulanık Mantığın İşlevselliği: Hadis Usûlünde Bulanık Kümeler

Klasik mantığın kesinlik ifade eden doğru ve yanlış tanımlamalarına karşılık yaklaşık değerleri esas alan bulanık mantık, ikiden fazla önerme içermesiyle ön plana çıkmıştır. Buna göre bir şeyin tümüyle doğru veya tümüyle yanlış olmasından ziyade yaklaşık değerlere odaklanır ve az doğru, çok doğru gibi ara tonlardan hareketle zann-ı gâlibi doğuracak neticelere ulaşmaya çalışır.

Bulanık mantık, iki değerli hükümle insanı sarmalayan Aristo mantığının eksik kabul edilen yönlerini gidermeye matuf arayışlardan diyalektik, sembolik, lojistik, çok değerli ve üç değerli mantık teorilerine ilaveten son elli yılda gelişim göstermiştir. Azerbaycan asıllı Lüfti Aliaskerzâde (ö. 2017) tarafından klasik mantığın kesinliğine karşılık ikiden fazla kümenin yani alt kümeler ile kesişim kümelerinin var olabileceği teziyle öne çıkan bulanık mantık, (fuzzy logic) bilginin kesinlikten ziyade belirsizlik etrafında üretilebileceğini ön görür. Bu teoride belirsizliklerin, kesinliğe göre daha kullanışlı ve sonuç odaklı olduğu fikri, teoriyi şekillendirirken “zorunlu olacak kadar asgari belirlilik” ilkesi esastır. Bulanık mantığın asgari belirlilik kuralında hayatın tabii akışında gelişim gösteren yaklaşık değerlerin geniş yer bulduğu görülür. Aynı şekilde kesinliğin sınırları, belirsizlik ve yaklaşık değerler ile ortaya çıkmış olup insan düşüncesinin kesin olmadığına dış vurumu şeklinde algılanmıştır.³⁵ Bulanık mantık, matematiksel disiplinin bir parçasıdır. Dolayısıyla sözel kavramlardan hareketle yaklaşık değerler ile elde edilen sayılar, formül haline getirilir. Klasik mantıktaki 0-1 arasındaki değerler, bulanık mantıkta 0'dan 1'e kadar yaklaşık değerlerle tespit edilir. Bu yönüyle yaklaşık düşünme odaklı insan muhakemesi gibi karmaşık yapıda görünmekle birlikte sorunlara daha verimli çözümler üretebilir ki çıkarımları sözel tanımlamalar ile yapılan kuralların belirlemesi de insan faktörüne olan bağlılığını gösterir.³⁶

Şekil 1. Klasik Mantık ve Bulanık Mantıkta kesinlik ve yaklaşık değerler.

Görüldüğü üzere klasik mantıkta sınırlar kesindir ve siyah ile beyaz arasında bu kesinlik kendini net bir şekilde gösterir. Ancak bulanık mantıkta 0 ile 1 arasında sınırsız değer bulunmakta ve her değer yaklaşık bir karşılığı olmaktadır. Bu karşılık ilk etapta belirsiz gibi gözükse de esasında insanın ihtiyaç duyduğu doğru sonuca ulaştıracak belirginliği sağlamaktadır.

Örneğin hadisler sahih, hasen, zayıf ve mevzu olarak sıhhat durumlarına göre tasnif edilmiştir. Burada sahihten kasıt bizzat kendisi sahih olandır. Bununla birlikte kendisinde bir eksiklik olmasına rağmen başka bir rivayetle desteklenen ara kategori olarak kabul edebileceğimiz sahih li-gayrihi tanımı yapılmıştır. Aynı şey hasen için de geçerlidir. Başka bir rivayetle desteklenen zayıf hadis, li-gayrihi hasen seviyesine yükselmektedir. Bu tanımların sonucuna göre sahih ve hasen hadis makbul, zayıf hadis ise merdud kabul edilmektedir. Ancak zayıf hadisin başka bir rivayetle desteklenmesi ile hasen li-gayrihi seviyesine çıkması mümkündür. Hal böyle olunca bir tanımlamada merdud kategorisinde bulunan zayıf hadis başka bir tanımlamada makbul kategorisine geçebilmektedir. Klasik mantığa göre bir şey hem A kümesinde hem de A kümesinin

³⁵ Akpınar, *Müphemlik Ekseninde İslam Hukuku ve Bulanık Mantık*, 14; Lotfi Aliasker Zadeh, “The Birth and Evolution of Fuzzy Logic”, *Japon Socitey for Fuzzy Theory and Sytems* 17 (1990), 103.

³⁶ Nazife Baykal-Timur Beyan, *Bulanık Mantık İlke ve Temelleri* (Ankara: Bıçakçılar Kitabevi, 2004), 41.

dışına çıkmış olamaz ilkesine göre zayıf hadisin merdud kümesinden çıkması mümkün değildir. Ancak bulanık mantıkta yaklaşık değerlere göre düşünüldüğünde sahih hadis 1, mevzu hadis 0 değerindedir. Mevzunun hiçbir şekilde kümeye dahil olma olasılığı yoktur. Ancak mevzuluğu kesin olmayan zayıf rivayetin değeri 0,1 olabilir. Bu değer usûlde şedidü'd-da'f olarak tanımlanır ve makbul kategorisine çıkamaz. Ancak 0,2 değerinde olan yesîru'd-da'f rivayetler aynı manaya gelen başka rivayetlerin de katkısıyla 0,5, 0,6 gibi değerlere yani hasen li-gayrihi seviyesine yükseltilirler. Yukarıdaki şekilde 0.5'in olduğu grup klasik mantıkta 0'a yani merdud gruba tekabül ederken bulanık mantıkta gri alandan beyaza geçiş noktasına tekabül eder ki hadis usûlünde hasen li-gayrihi kümesinin konumlandırıldığı nokta tam da burasıdır. Klasik mantığın imkân tanımadığı yaklaşık değerler ile düşündüğümüzde hasen li-zâtihi bir alt kümesi olan hasen li-gayrihiye göre daha sahih/makbul iken bir üst kümesi olan sahih li-zâtihiye göre daha az sahih/makbul olacaktır. Bu ön bilgiyle birlikte şimdi bulanık mantığın hadis usûlündeki bazı karşılıkları incelenecektir.

2.1. Kavramların Teşekkül Sürecinde Bulanık Mantık

Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir ve vasıflarını konu alan hadislerin sonraki nesillere aktarımında güven toplumu olan asr-ı saadetin hemen akabinde yaşanan dinî, siyasi ve sosyal olaylar bilginin doğru ve güvenilir olmasını zorunlu hale getirmiş bu doğrultuda isnad sistemi başta olmak üzere bir dizi tedbir alınmıştır. Bir açıdan ilahi yönü olan ve vahy-i gayrı metlûv kabul edilmesi gerektiği yönünde görüşler serdedilen hadislerin, "küllühüm udûl" terkibiyle karşılanan sahâbe nesli aracılığı ile nakledilmesi güvenilirliği sağlama adına atılmış ilk adımlardandır.³⁷ Aynı şekilde rivayetin doğruluğunda râvinin doğruluğunu (adalet) ve rivayetin hükme esas teşkil etmek üzere amel edilmesinde râvinin hadis bilgisini (zabt) esas alma çabaları, "sened ve metnin doğru anlaşılması için bazı kaidelerin vazedilmesi" şeklinde tanımlayacağımız hadis usûlünü meydana getirmiştir. Dolayısıyla bir yönü ilahi olan bilgi yani hadisler Hz. Peygamber tarafından insanlığa sunulduktan sonra beşerin güvenilirliği ve bilgiyi doğru aktarması ile dine ve hükümlere konu edilmiştir. Hadislerin Allah'a ve Peygambere nispeti ile sonrakilere nispetinin bir olmayışı, hadis metinlerinde kutsi, merfu, mevkuf ve maktu kategorisini doğurmuş ancak her biri "hadis" olarak tanımlanmıştır.³⁸

Hadis usûlünün ana konuları ve ilkeleri, hicri ilk üç asırda oluşmakla birlikte Şâfiî'nin *er-Risâle'si* yanı sıra Müslim'in *Mukaddime* ve Tirmizî'nin *el-İlel* gibi eserlerinde usûle dair ilk veriler kayda geçmiştir. Usûl alanında ilk eserlerden *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve Hâkim'in *Marife'sinin* yazılış gayelerinden biri hadislerle ilgili bilgisizce konuşanlara cevap verme mahiyetini taşımasıdır. Dikkat çeken husus tartışmaların önünü almak adına bu kitapların da tıpkı hadisler gibi senedli şekilde telif edilmesidir. Bu durum bilginin naklinde güven sorunu ve doğruluk ilkesiyle açıklanabilirken hadis metinlerinin senedsiz nakledilmesiyle eş zamanlı usûl kitaplarında da sistematik tanımlamalara geçildiği görülmektedir. Teşekkül sürecinde hadis usûlünde ikili mantıktan bahsetmenin sened sisteminin yapısı gereği mümkün olmadığı ifade edilebilir.

Gazzâlî'nin fıkıh usûlünde mantık ilmini önemsemesinin aksine müteahhir dönemin ilk usûlcülerinden İbnü's-Salâh'ın karşıt bir görüş belirttiği ve mantık öğrenmeye haram dediği ifade edilmişti. Bu durumun doğurduğu tabii sonuç, hadis usûlünde tanımların yapısında klasik mantık ilkelerinin bir karşılık bulmayacağı şeklinde anlaşılabilir ancak hadis usûlünün kavramlarının mantık dışı olduğu sonucunu da doğurmaz. Özellikle Hanefî usûlünün teşekkül süreci dikkate

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 260.

³⁸ Ali Kuzudüşli, "Hadis Terimi Hakkında", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013), 164.

alındığında Aristo mantığının ilk dönem için doğrudan bir etkisinin olmadığı görülür. Bu çalışmanın temel iddiası bulanık mantığın hadis usûlü kavramlarıyla içkin olduğu teorisine dayandığı için sistematik usûl anlayışının tanımları ve bulanık mantık teorisinin keşiştiği noktaların belirlenmesi yerinde olacaktır. Bunun için hadis olarak nakledilen bilgiyi aktaranın özellikleri, bu bilginin edinim ve aktarım süreçleri ile tespitinde kullanılan yöntemler, aktarılan bilgi ve bu bilginin oluşturduğu literatür, konunun odak noktasını belirgin hale getirecek temel argümanlar arasındadır.

2.2. Oluşum Sürecine Etki Edenler Açısından Bulanık Mantık

Sahâbe kimdir sorusuna Hz. Peygamber'i Müslüman olarak görme, onunla uzun süre sohbette bulunma, savaşa katılma, hadis alma gibi cevaplar verilirken sahâbe; 610 yılında Ramazan ayının 20'sinden sonra, 632 yılı Rebiulevvel ayının 12'sinden önce Hz. Peygamber'i gören kimsedir diye bir kayda ihtiyaç duyulmaz. Müslüman kaydı bunu içine alır ve 610 tarihi vahyin başlangıcının sıfır noktası olduğundan dolayı zorunlu asgari belirlilik için gerekli değildir.

Bulanık mantığın temelinde yatan bulanık küme teorisine göre bu örneği inceleyecek olursak Hz. Peygamber'i Müslüman olarak görmüş kimseyi sahâbe olarak kabul eden ile Hz. Peygamber'i Müslüman olmadan görmüş ama sonra Müslüman olmuş kimseyi kabul eden arasında bir ayrım karşımıza çıkacaktır. Aynı şekilde Hz. Peygamberi görmeden Müslüman olmuş sonra Hz. Peygamber'i görmüş kimsenin durumu ile cin ve meleklerin sahâbe olduğunu kabul eden görüşler de kümeyi farklı kılacaktır. Buluğdan önce veya temyiz çağında görenlerin sahâbe kabul edilmesi kümeyi Müslüman olarak görme açısından değiştirecektir.³⁹

Buna göre Ebû Süfyân'ın sahâbe olduğu zaman dilimi Müslüman olduktan sonra başlamaktadır. Halbuki Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'in Heraklios'a gönderdiği elçi Dihye ile yaşananlara tanıklık etmiş ve bu bilgi sahih hadis kaynaklarında ondan nakledilmiştir. Ebû Süfyân'ın bu tanıklığı henüz Müslüman yani sahâbe olmadan önceki dönemde gerçekleşmiştir.⁴⁰ O halde Hz. Peygamberi Müslüman olarak gören kimsenin sahâbe sayılacağını savunan tanıma göre bir kimsenin Müslüman olmadan önceki bu tanıklığı kabul edilecek midir? Veya sahâbe "Hz. Peygamber'i Müslüman olarak gören kimsedir" tanımına uygun şekilde sahâbe kabul edilen bir kimsenin mürted olmasıyla tanım açısından ne gibi bir sorun oluşacaktır. Nitekim Mâlik b. Nüveyre bu şekilde önce sahâbî olmuş zekât mallarını Hz. Peygamberin vefatı üzerine sahiplerine geri verdiği için mürted kabul edilmiştir.⁴¹ Bu kimsenin Müslüman iken naklettiği rivayetler kabul edilecek midir? Aynı şekilde Hz. Peygamberi hiç görmeyen Habeş kralı ona iman etmiş ve Müslüman olmuş, vefatında Hz. Peygamber: "arkadaşınızın namazını kılın" buyurarak gıyabi cenaze namazı kılmıştır.⁴² Sahâbe tanımı açısından hükme konu olan rivayetlerin durumu, râvinin adaleti ve meçhul sahâbe hakkındaki tartışmaları oluştururken söz gelimi İbn Hazm'ın ümmetin icma

³⁹ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1304), 2/172; Alâüddin Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/384; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmihî* (Riyad: Dârü's-Selâm, 1419), "Ashâbü'n-Nebî", 1; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 1/158-160; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.), 8/432; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 251-261.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995), 4/201.

⁴¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/560.

⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 12/58.

etmesinin imkansızlığını cinlerin sahâbe olduğu kabulü ile imkânsız görmesi ihtilafların sınırını tespiti imkân vermemektedir.⁴³

İkili mantık açısından düşünüldüğünde Hz. Peygamberi Müslüman olarak gören kimse sahâbe ise sonradan mürted olan kimsenin de sahâbîliğinin devam etmesi gerekir. Veya onu görmeden Müslüman olan Habeş kralı Ashame, sahâbe kabul edilmemelidir. Oysa İslam alimleri her üç olayda da kesin sınırları değil tıpkı bulanık mantık teorisinde olduğu gibi istisnalar üzerinden tanımlarda yaklaşık değerleri tespit etmiş ve mürtedin sahâbe sayılamayacağı konusunda fikir birliğine varılmıştır. Aynı şekilde Ebû Süfyân'ın Müslüman olmadan önceki tanıklığını onun bu hadisi Müslüman olduktan sonra naklettiğini belirterek bir kimse Müslüman olmadan önce hadis işitse ve Müslüman olduktan sonra nakletse söz konusu rivayetin kabul edilmesi gerektiği kanaati belirtilmiştir. Böylece Ebû Süfyân'ın hem sahâbîliği hem de rivayetine dair sorun çözülmüştür.⁴⁴ Habeş kralı Ashame ise İbn Hacer gibi alimler tarafından erişme kaydına göre sahâbe kabul edilmiş ve konuya dair eserlerinde kendisine yer vermişlerdir.⁴⁵

İşte bu gibi ara kategoriler hadis usûlünde pek çok konuda dikkate alınmış ve bir anlamda istisnaların kaideyi bozmayacağı ilkesiyle örtüşecek şekilde ara kategoriler bulunmuştur.

Sahâbenin kim olduğu tartışmalarında yapılan tanımların çeşitliliği ikili mantık açısından çelişki olacakken bulanık küme teorisinde ise bu tanımların yaklaşık değerleri ifade etmesi esas alınacağı için kapsam biraz daha genişleyecektir. Şöyle ki tek tek sahâbe tanımlamaları incelendiğinde ortaya çıkan yaklaşık bir tanımda Ebû Süfyân ve Ashame Necâşi'nin sahâbe olduğu tespit edilebilmektedir.

Ortaya konulan tanımlardan usûlcülerin Hz. Peygamberle sohbeti esas almaları pek çok kimsenin sahâbe olmasının önüne geçmiştir. Aynı şekilde veda haccı gibi zamanlarda Müslüman olanların veya âmâların Hz. Peygamberi görmeleri imkânsız olduğundan “görme” kaydı tanımında eksiklik meydana gelmektedir. Bu şekilde sahâbe konusunda mutlak bir ayırım yapmanın imkansızlığı uzayıp gidecektir. Tanımdaki kapsam daraltıldıkça sahâbe olma ihtimali bulunanları dışarıda bırakmaktadır. O halde daha kısa ve öz bir tanım yapılmalıdır ki İbn Hacer'in “Hz. Peygamber'e Müslüman olarak erişen ve Müslüman ölen kimse” tanımı buna uygun gözükmektedir. Görme yerine erişme fiili, kapsamı oldukça genişletmekte ve Ashame, İbn Ümmü Mektûm ve Hz. Peygamberi göremeyen pek çok kimseyi sahâbe kapsamına dahil etmektedir. Müslüman olarak ölme ise mürtedleri dışarıda bırakmaktadır.

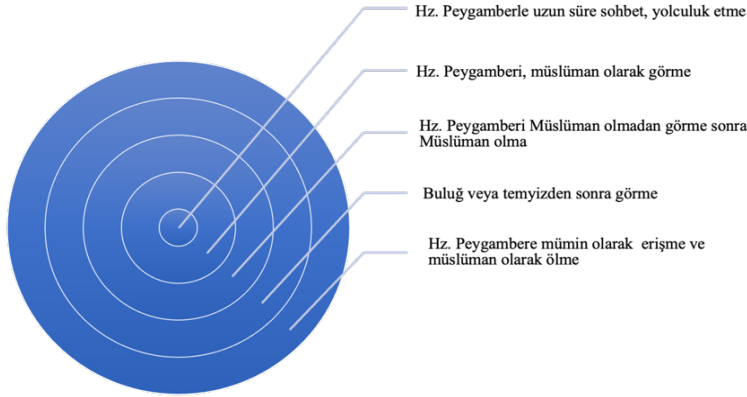
Bulanık mantık teorisine göre düşünüldüğünde zorunlu gerekliliği sağlayacak yaklaşık bir tanım ve o tanımın kapsam alanına göre sahâbe tanımlarının kümeleri oluşturulabilir. Bunun için Hz. Peygamberle uzun süre sohbet edeni sahâbe gören tanım söz gelimi en alt kümeyi oluştururken diğer tanımlar üst kümeleri belirler. En kapsayıcı olan en üst küme olabilir. Bunu şöyle gösterebiliriz:

⁴³ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 8/432-433.

⁴⁴ İbn Dakiki'l-İyd, *el-İktirâh fi beyâni'l-İstihlâh*, 28.

⁴⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/345.

Şekil 2. Sahâbe Tanımları Kümesi.

Tanımlar genişledikçe kapsayıcılık, çelişkiden ziyade belirsizlikleri meydana getirmektedir. Bu belirsizliğin çözümünde bulanık mantığın asgari yeterlilik formülü bir çözüm sunabilir. Asgari çözüm ise bugünden geriye doğru senkronize olmamızı sağlayacak ve pek çok ihtilafı meseleyi ikili mantığın durağanlaştırmasının dışında algılamamıza yardım edecektir. Görüldüğü üzere kümenin en dışındaki tanım en kapsayıcıdır. Tartışmaya konu olan bazı tanımlarını verdiğimiz sahâbeyi bir açıdan kapsayıcı şekilde ortaya koymakta ve diğer tanımların dışında kalmaktadır. Ancak diğer tanımlardaki bazı durumlarla kesişim halinde olabilmektedir. En alttaki kümede uzun süre sohbet için mümin olmak gerekecektir. En üstteki küme ise mümin olarak erişmeyi zorunlu kılmaktadır. Böylece kesişim noktası mümin olarak erişme olacaktır. Bütün tanımların kesişimi ise Müslüman olarak ölmedir. Bulanık küme teorisi bu aşamada pek çok tanımın ortalamasını tespit imkânı vermekte ve belirsizliğin giderilmesine katkı sunmaktadır.

Zamansal açıdan sahâbe döneminin ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği konusu da tartışılmış tıpkı sahâbenin kim olduğu sorusunda olduğu gibi yaklaşık değerlere göre sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte sahâbe sayısı, tabakaları ve fazileti konusunda da yaklaşık değerler öne çıkmaktadır. Sahâbenin İslam'a giriş sırasını esas alan Hâkim'in on ikiye ayırdığı tabaka, kapsamlı kabul edilirken beş ve on tabakaya ayıranlar da olmuştur.⁴⁶ Sahâbenin faziletinde Ehl-i sünnet ve Şia grupları arasında bir ayrışma göze çarparken hadis usûlü açısından hepsinin adalet sahibi kabul edilişi, ehl-i sünnet dışı sayılan fırkalarca tenkit edilmiştir.⁴⁷ Sahâbe sayısının on bin civarında kaydedilmesine rağmen yetmiş, yüz yirmi bin kadar sahâbenin varlığından bahsedilmiştir.⁴⁸ En son vefat eden sahâbinin tespitinden, sahâbe tabakalarına hatta en faziletli sahâbî konusuna kadar klasik mantığın olumsuzlamaları çözüm üretememektedir. Yaklaşık değerleri esas alan bulanık küme teorisi, bu karmaşaların çözümünde yol haritası sunabilir.

Oluşum sürecine katkısı olanlar açısından hadis usûlünde sahâbeden sonra tâbiîn ve muhadramûn kategorisi gelmektedir. Tâbiîn kim olduğu ve ne zaman başlayıp ne zaman bittiği konusu tıpkı sahâbe örneğinde olduğu gibi bazı belirsizlikleri içermektedir. Yanı sıra cahiliye ve Hz. Peygamber dönemini yaşamakla beraber Hz. Peygambere Müslüman olarak erişemeyenler için kullanılmıştır. Muhadram râvinin tanımlanmasında cahiliyenin ne zaman bittiği ve Hz. Peygamber hayatta iken iman etme gereklilikleri gibi konularda yapılan tanımlarda kesinlik bulunmamaktadır. Hadis usûlcüleri muhadramûnu, tâbiîn tabakasının en üst seviyesinde kabul

⁴⁶ Hâkim en-Nîsâbüri, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, 23-25.

⁴⁷ Harun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi", *Mütefekkir* 2/3 (2015), 41-76.

⁴⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/154.

etmiştir. Böylece tâbiînin tanımındaki gri tonlar arasında bu kimseler de bulunmuş ve tıpkı sahâbe gibi tâbiîn için de dereceler ve ara kategoiler oluşmuştur.⁴⁹ Ancak klasik dönem âlimlerin ara formlar üreterek çıkış yolu bulduğu bu gibi örnekler bulanık mantık teorisiyle tam uyum arz etmekte ve ihtilafı ya da karmaşık gibi gözükken kategorilerin esasında belirgin bir hal alarak gelişim gösterdiği düşünülmektedir. Sahâbe üzerinden teorisini çizdiğimiz bulanık mantık kümelerinin hadis usûlünün diğer tanım ve kavramlarında nasıl karşılık bulunduğu araştırmamızın problematikleri arasındadır.

2.3. Hadislerin Sınıflandırılmasında Bulanık Mantık

Hadis usûlünde bir rivayetin farklı açılardan tasnifleri yapılmıştır. Bu tasniflerde amel edilebilirlik, makbuliyet, söyleyen, sayı ve sıhhat dereceleri yer alır. Bir rivayet kabul ve red açısından makbul ya da merdud; söyleyeni açısından kutsi, merfu, mevkuf veya maktu; râvi sayısına göre mütevatir yahut ahad (meşhur, aziz, garib); sıhhat derecesine göre sahih, hasen, zayıf ve mevzu olabilir. Aynı şekilde mamulün bih olup olmaması da sonuç açısından başka bir tasnifi doğurmaktadır. Kabaca tasnifleri verilen rivayet kümeleri yapılan tanımlarla şekillenmiş olup buradaki tasnifler hadisçilere göredir.⁵⁰ Aynı şekilde Hanefiler de farklı tanım ve tasnifler yapmış ve rivayetleri daha çok mamulün bih olmaları açısından değerlendirmişlerdir. Örneğin hadisçiler rivayetleri mütevatir-ahad olarak ikili bir tasnife tabi tutmuş, ahad grubunu da meşhur, aziz, garib olmak üzere üçe ayırmışlardır. Hanefiler ise mütevatir ile ahad kategorisinin arasına meşhur hadisi eklemiş ve tasniflerinde hadisçilerden ayrılmışlardır.⁵¹ Bu tasniflerin içinde en dikkat çeken hadislerin sıhhat dereceleri kategorisidir. Burada sahih, hasen, zayıf ve mevzu şeklinde verilen grubun kendi içinde bir derecelendirme ve geçişkenlik bulunmaktadır. Zayıf kategorisinden hasene, hasen kategorisinden de sahih kategorisine başka metinlerin desteği ile geçiş mümkün görülmüştür. Böylece li-gayrihi hasen ve li-gayrihi sahih şeklinde alt kümeler meydana gelmiştir.⁵² Bir başka açıdan hasen ve sahih makbul kabul edilirken zayıf ve mevzu merdud kabul edilmiştir. Ancak burada da bütün zayıf hadisler merduddur şeklinde kesin bir hüküm söz konusu olmamıştır. Belirli şartlar ve özelliklerle zayıf hadisin makbul olduğu yerler ortaya çıkmış ve tartışmalı olmakla birlikte zayıf hadisle amel edilebileceği savunulmuştur.⁵³

Tasnifler mutlak sonuçlar doğurmamaktadır. Örneğin bir rivayet hem sahih hem makbul kategorisinde iken mamulün bih olamamaktadır. Dolayısıyla her sahih hadisle amel edilecektir şeklinde kesin bir sonuç ortaya koymak mümkün değildir. Sıhhat derecesine göre en alt kümeyi oluşturan mevzu haber için de sınırlar kesin değildir. Bazı alimler mevzu haberin uydurma olduğu tespit edildiği sürece mevzu sayılması gerektiği onun dışında “lâ asle leh, lem ecid, lem a’sâr” gibi kalıplarla aslının bulunmadığını veya kendisinin ulaşamadığını belirterek doğrudan mevzudur şeklinde bir kanaat belirtememişler böylece mevzu kategorisinde de kesin olmayan alt kategorilerin meydana gelmesine neden olmuşlardır. Yanı sıra Hattâbî, Zerkeşî gibi bazı alimler zayıf hadis kategorisinin en altında mevzu haberi incelerken çoğunluğun mevzuyu ayrı bir başlıkta değerlendirmesi zayıf-mevzu arasında bir alt kategorinin oluşmasının önüne

⁴⁹ Seyit Avcı, “Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005), 155; Suyûtî, *et-Tedrib*, 2/239-256.

⁵⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 267, 270.

⁵¹ Mutlu Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 271; Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 141.

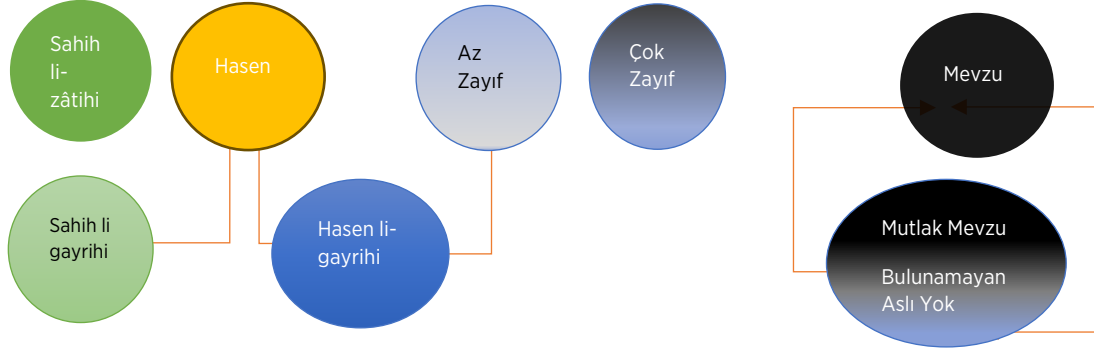
⁵² Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021), 190-195.

⁵³ Muhammed Abdülhayy Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâdila li’l-esiletü’l-kâmile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, 2008), 56-58; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 141-155.

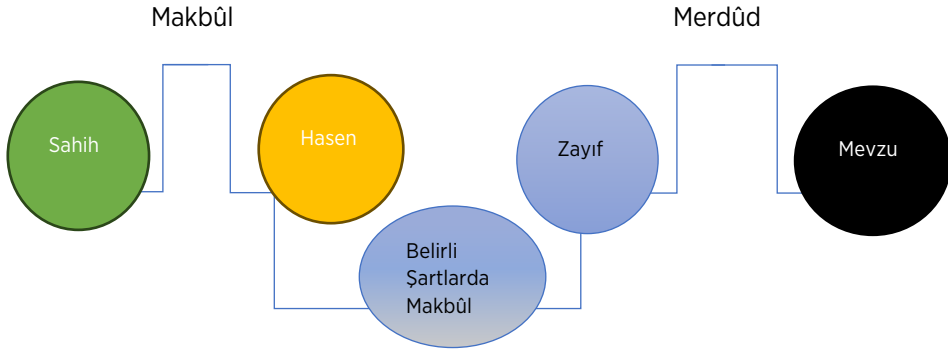
geçmiştir.⁵⁴ Hadislerin tasnifini bulanık kümeler etrafında değerlendirdiğimizde karşımıza şöyle bir şablon çıkacaktır.

Şekil 3. Hadislerin Tasnifinde Bulanık Kümeler.

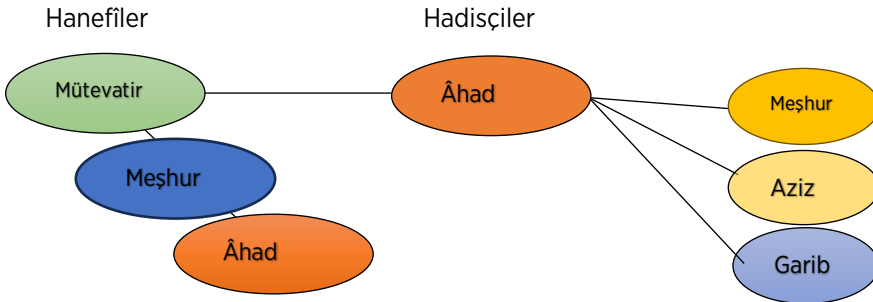
1. Sıhhat Durumu

2. Kabul Açısından

3. Râvi Sayısı Açısından

Buradaki tasnifler hadis usûlünün gelişim sürecine göre müteahhir döneme ait olup hadisçiler tarafından genel kabul görmüştür. Söz gelimi zayıf kategorisinin kendi içinde mürsel, muallak, munkatı, mu'dal ve müdelles veya metruk, münker, mablûb gibi farklı alt kategorileri vardır. Örneğin mürsel hadis hicri ilk iki asırda zayıf kategorisinde değilken sonradan hadisçiler nezdinde zayıf kabul edilmiştir. Hanefî ve Mâlikîler ise ilk üç tabakanın mürsellerini kabul ederek farklı bir yol izlemiş böylece hadisçilerin makbul-merdud tasnifi, ikili mantık açısından tenkide açık hale gelmiştir.⁵⁵ Dikkat edilmesi gereken nokta hadisçilerin irsal tanımının Şâfiî ile birlikte

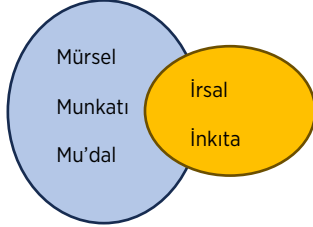
⁵⁴ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Nâim-Kâmil Miras (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/305.

⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 54-55; Mehmet Turan, "Hanefî ve Malikî Usûl Âlimlerinin Mürsel Hadis Yaklaşımı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 10/2 (2022), 431-450.

şekillenmesi, Hanefilerin kabul ettikleri mürselin de sikanın sikadan yaptığı irsal ve ilk üç tabakayı kapsadığı gibi özel şartların varlığıdır.⁵⁶

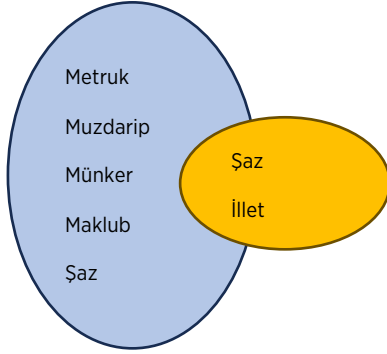
Seneddeki kopukluk dolayısıyla zayıf kabul edilen hadis kümesi bulanık mantık açısından şöyle gösterilebilir.

Şekil 4. Kopukluk Sebebiyle Zayıf Hadis Kümesi

Benzer durumu râvideki cerh gerektiren sebepten dolayı zayıf kabul edilen hadis kümesinde de görebiliriz.

Şekil 5. Ravideki Cerh Sebebiyle Zayıf Hadis Kümesi

Her iki kümede de hadisçilerin zayıf kabul ettiği unsurlar Hanefi usûlcüler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Söz gelimi mürsel kategorisi hadisçiler tarafından tâbiinin sahâbeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği haber etrafında oluşurken Hanefiler senedin başı, ortası veya sonundaki her türlü kopukluğu mürsel ile ifade etmektedir.⁵⁷

Sonuç itibariyle iki kategorinin odağında kopukluk vardır ancak Hanefiler ilk üç tabakanın irsal ve inkıtayı sorun etmemiş ve böylece rivayetlerin hükme konu olmasında alt küme grupları oluşmuştur. Kavramlara yüklenen manaların kategorileri oluşturduğunu da ayrıca belirtmek gerekir ki Hanefilerin şaz kavramına yükledikleri anlam, rivayetin Kur'an, sünnet ve bunlardan oluşan dini "asıllar"a aykırı olmasıdır.⁵⁸ Halbuki hadisçiler şazı sikanın evsak olana muhalefeti şeklinde kabul etmiştir.⁵⁹ Hal böyle olunca hadisçilere göre farklı Hanefilere göre farklı sonuçları doğuran bir şaz kümesi oluşmuştur.

Çalışma sınırlarını da gözeterek hadisçiler ve Hanefiler arasında bir mukayese ile geliştirdiğimiz tasnifleri Mutezilî, Şîî, Zeydî ve İbâdî usûl anlayışları etrafında da yapmak mümkündür. Özellikle

⁵⁶ Radiyüddin Muhammed b. İbrahim el-Halebî İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fi safvi ulûmi'l-eser veylühü Bülğatü'l-erîb fi mustalahi âsâri'l-Habîb*, thk. Abdülfettâh Ebû Guddê (Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1408/1987), 67.

⁵⁷ İbn Hacer, *Nüzhêtü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 82-83.

⁵⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1994), 1/156; Muhammed Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb veylühü et-Terhîb binakdi'd-Te'dîb* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1990), 298; Abdülmecid et-Türkmânî, *Dirâsât fi usûli'l-hadis alâ menheci'l-Hanefiyye* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2015), 19-21, 259.

⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, 141.

haber-hadis-eser ayrımı, mütevatir-ahad haber tanımlarındaki belirsizlikler ve farklılıklar bulanık küme teorisinde alt kümeleri oluşturacak niteliktedir.⁶⁰

Bulanık mantığın işlevsel kullanımı, bulanık kümelerin tespiti ile başlamakta ve dilsel değerlerin kurallar haline getirilmesi ile yaklaşık değerler ortaya çıkarılmaktadır. Buna göre a) durum tespiti, b) kavramsal modeller, c) üyelik fonksiyonları, d) kuralların belirlenmesi, e) ağırlıkların tespiti, f) çıktı değerlerinin hesaplanmasından oluşan bir süreç işletilmekte bulanıklaştırma ve durulaştırma çabaları ile elde edilen veriler, matematiksel formüllere dönüştürülmektedir.⁶¹ Çalışmamız kapsamında hadislerin sıhhat tasnifi kategorisinin bulanık mantık kümesini gösteren formüllerine yönelik bir teklif çabası, ilerleyen süreçlerde bu alanda yapılacak girişimler için ön fikir verebilir.

Örnek Model: Sıhhati Açısından Hadisler ve Bulanık Küme Teorisi

1. Durum Tespiti: Hadislerin tasnifinde yapılan tanımlarda belirsizlik ve yaklaşım farklılıkları vardır. Bu durum ara kategorileri ve yaklaşık değerleri tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır.

2. Kavramsal Modeller: Girdi Değişkenleri

a. Sahih hadis, adalet ve zabt sahibi bir kimsenin muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde naklettiği rivayettir. Bu rivayet sahih li-zatihi olarak kabul edilmiştir.

b. Hasen hadis zabtında bir eksiklik olan adalet sahibi râvinin kimsenin muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde naklettiği rivayettir. Bu rivayet hasen li-zatihi olarak kabul edilmiştir

c. Zayıf hadis hasen hadisin şartlarını taşımayan rivayetlerdir.

d. Hasen hadis, başka rivayetlerle desteklendiğinde sahih li-gayrihi derecesine yükselir.

e. Zayıf hadis, -şiddetli zayıf olmamak kaydıyla- başka rivayetlerle desteklendiğinde hasen li-gayrihi derecesine yükselir.

f. Mevzu hadis, Hz. Peygamber'e ait olmayan söz, fiil, takrirlerin uydurularak ona nispet edilmesidir.

3. Üyelik Fonksiyonları: Değişken-Sahih, hasen ve zayıf kümesi üyeliklerinde yaklaşık değerler

a. Siyah Üyelik Fonksiyonu: 0 - 0,4

- Zayıf hadis, hasen hadisin şartlarını taşımayan rivayetlerdir.

- Mevzu hadis, Hz. Peygamber'e ait olmayan söz, fiil, takrirlerin uydurularak ona nispet edilmesidir.

b. Gri Üyelik Fonksiyonu: 0,3 - 0,6

- Zayıf hadis, -şiddetli zayıf olmamak kaydıyla- başka rivayetlerle desteklendiğinde hasen li-gayrihi derecesine yükselir.

c. Beyaz Üyelik Fonksiyonu: 0,6 - 1

⁶⁰ Tevhit Bakan, "İbâdiler ve Hadis", *EKEV Akademi Dergisi* 20 (2004), 221-240; Kadir Demirci, *Zeydiyye ve Hadis* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019); Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2018); Halil İbrahim Kutluay, *Şia'da Hadis Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020); Abdullah Ünal, *Şia'da Hadis Usûlü* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2008).

⁶¹ Baykal-Beyan, *Bulanık Mantık İlke ve Temelleri*; Mehmet Nuri Ödük, *Bulanık Mantık Yöntemi ve Uygulamaları* (Ankara: İksad Yayinevi, 2019); Turan Paksoy vd., *Bulanık Küme Teorisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013).

- Hasen hadis zabtında bir eksiklik olan adalet sahibi râvinin kimsenin muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde naklettiği rivayettir. Bu rivayet hasen li-zatihi olarak kabul edilmiştir

- Hasen hadis, başka rivayetlerle desteklendiğinde sahih li-gayrihi derecesine yükselir.

- Sahih hadis, adalet ve zabt sahibi bir kimsenin muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde naklettiği rivayettir. Bu rivayet sahih li-zatihi olarak kabul edilmiştir.

4. Kurallar:

a. Eğer hadisin uydurma olduğu tespit edilmişse o halde bu mutlak mevzu olur ve kesinlikle hadis değildir.

b. Eğer hadisin uydurma olduğu tespit edilecek bir senedi yoksa o halde aslı yok/bulunamayan kategorisindedir.

c. Eğer rivayet hasen hadisin şartlarını taşıyorsa o halde zayıftır.

d. Eğer rivayet şiddetli olmayan bir zayıflıkta ise o halde hasen li-gayrihidir.

e. Eğer rivayet zabtında eksiklik olan adalet sahibi râvi tarafından muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde nakledilmişse o halde hasen li-zâtihidir.

f. Eğer hasen hadis başka hasen rivayetlerle desteklenmişse o halde sahih li-gayrihi olur.

g. Eğer hadis, adalet ve zabt sahibi bir râvi tarafından muttasıl senetle şaz ve illetten uzak bir şekilde nakledilmişse o halde sahih li-zâtihidir.

5. Ağırlıkların Tespiti: Kuralların çıktı değişkenine etkisi

a. Siyah Üyelik: 0-0,4

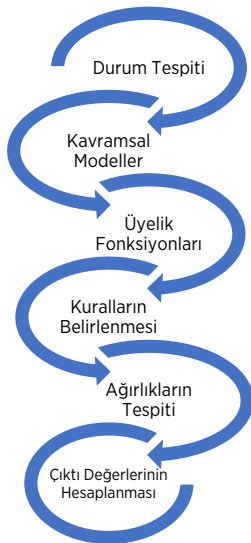
b. Gri Üyelik: 0,3-0,6

c. Beyaz Üyelik: 0,6-1

6. Çıktı Değerinin Hesaplanması: Kurallar ve ağırlıklar= çıktı değerleri

Verilen tanımlar, kurallar ve çıktı değerlerine göre 0,6-1 arası üyelik fonksiyonuna sahip üyelikler (GÜ- BÜ) makbul hadisi oluşturur. Sürecin aşamaları bir şema ile şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 6. Sürecin Aşamaları

Verilerin formüllerin bir bütün halinde tespit edilmesi ve üyelik çıktılarının bu formüllere uyarlanması ile çıkarımların ortaya konulması gerekmektedir. Bu aşamada bulanık mantıkta işletilen Mamdani veya Takagi-Sugeno-Kang (TSK) yaklaşımı esas alınarak formüllere göre çıktılar elde edilerek bir sonuca varılır. Her iki yaklaşımın temel çıkış noktası girilen veriler ve kurallar ile doğru orantılı gelişim göstermekte sözel kavramlarla gelişen süreç bu yaklaşımlar sayesinde sayısal rakamlara dönüştürülerek formüle dönüştürülmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta bulanıklaştırma olarak adlandırılan süreçte uzman değerlendirmesinin belirleyiciliğidir. Yukarıda zikredilen kurallar uygulandığında her biri kendi içinde bir sonuç doğurmakta ve en son bütün kuralların bir arada olduğu yeni bir küme oluşmaktadır.

Dikkat edilirse yapılan modelleme sözel kavramları esas almakta, teoriyi belirlemede ve problematiği tespit etmeye yöneliktir. Bu kısımdan itibaren teorinin pratiğe aktarılması gerekir ki sonraki süreç matematik, mühendislik bilim dallarının buradaki verileri sayısal rakamlara dönüştürmeleri ile ilerleyecektir. Bu çalışma kapsamında ise olası bir bulanık küme teorisi etrafında yapılabilecek modellemenin hadisçilere göre kabul görmüş tanımlarından hareketle yaklaşık teorisi çizilmiştir. Bunun faydası uzman görüşünün belirleyici olduğu modellemelerin bir kitaba veya bir şahsa indirgenerek yapılması halinde çıkacak yanlış sonuç ve model örneklerine asgari düzeyde bir öneri sunmasıdır. Çalışmanın girişinde de yer verilen araştırmalar, mühendislik alanında yapılmış modellemeleri bize göstermektedir. Halbuki bulanık mantık modellemelerinde uzman faktörü belirleyici olmaktadır ve sürecin objektifliği de bu noktada ortaya çıkmakta ve bazı dezavantajlar doğurmaktadır.

2.4. Bulanık Mantığın Dezavantajları ve Hadis Usûlüne Yansımaları

Bulanık mantık uygulamalarında belirlenen bu sistem ile yaklaşık değerler tespit edilmektedir. Buna göre sistemin işlevsel hale gelmesinde uzman faktörü ön plandadır. Zikredilen aşamalardan kuralların tespitinde uzman deneyimleri belirleyicidir. Aynı şekilde üyelik fonksiyonlarının tespit edilmesinde deneme-yanılmanın etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla üyelik fonksiyonu belirlenirken yapılan hatalar tekrar başa dönmeyi gerektirebilir ki bu bir zaman kaybı olabilir. Çıktı değerlerinin matematiksel formül hale getirilmesi de her zaman mümkün olmayabilir. Ya da elde edilen modelin pratik karşılığa dönüştürülmesi kolay olmayabilir. Bu bilgiler ışığında hadis usûlünde yapılması muhtemel bir modellemenin en büyük eksiği kurallar ve üye fonksiyonlarının belirlenmesinde uzman faktörünün rolüdür.⁶² Çalışmanın girişinde verilen bilgilerde de görüleceği üzere İranlı bir araştırmacı Şii literatüre ait klasik bir metin olan *el-Kâfî*'nin birinci cildini modellemiş ve kendisine göre başarılı bir sonuç elde etmiştir. Kullanılan parametrelerdeki farklılıklar ve usûle dair yaklaşımlardaki yöntem ayrılıklarından dolayı bu modellemenin ehl-i hadis açısından objektif sonuçlar doğurması düşünülemez. Bir diğer modellemede esas alınan hadis usûlü kitabı, o kitabın müellifinin kabullerinden oluşan subjektif bakış açısını yansıtacaktır. Yani veri olarak girilen bilgiler sorgulanamaz değildir ve tanımlardaki ihtilafı dikkate almadığı görülmektedir. O halde şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Hadislerin tasnifini bir kitaba veya bir müellife göre tespit etmek bulanık küme ile mümkün olabilir. Ancak bütün hadislerin ortak paydada buluşturulduğu bir sahih hadis kümesinin tespiti, bulanık mantık modellemesindeki uzman faktöründen dolayı objektif sonuçlar vermeyebilir. Aynı tasavvuru ehl-i hadis ehl-i rey açısından farklı modellemeler üzerinde de düşünmek gerekecektir. Peki bulanık mantığın bu dezavantajı onu dışarıda tutmayı gerektirecek düzeyde midir? Tanımlardaki ihtilaf bir muhaddise veya fakihe göre belirlenen ilkelerin neticesi olduğu

⁶² Ali Çetinkaya, *Bulanık Mantık ve Python Uygulamaları* (İstanbul: İGÜ Yayınları, 2023), 62; Hasan Yılmaz-Mustafa Ergin Şahin, "Bulanık Mantık Kavramına Genel Bir Bakış", *Takvim-i Vekayi* 11/1 (2023), 101.

için bulanık kümenin ilk modellemeleri bir gruba, mezhebe veya ekole göre yapılmalıdır. Öncelikle hadisçilere göre ittifak edilen tanımlardan hareket edilmeli ve modellemeler hadisçilerin kabullerine göre hazırlanmalıdır. Akabinde farklı mezhep ve görüşlerin modellemeleri ile iki modelin kesişim kümeleri ve farklılıkları ayrı çalışmalara konu edilmelidir. Bu düşünceye katkı sunması adına çalışmamızda verilen örneklem ehl-i hadisin genelinin kabul ettiği ve kavramların karşılık bulunduğu otorite bir eserin verilerinden hareketle hazırlanmaya çalışılmıştır. Örneklemin üyelik fonksiyonları ve kuralları da aynı bakış açısını kapsamaktadır. Buna göre yapılacak modelleme ehl-i hadisin kavramları ile şekillenmekle birlikte en nihayetinde makale yazarının belirlediği ilkelere göre ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla makale yazarının uzmanlığı, yeterliliği ve deneyimleri bulanık mantık uygulamasının belirleyiciliğine doğrudan etki etmektedir. Bunun çözümü ise uzmanlık gerektiren aşamalarda kolektif bir iradenin destek ve tekliflerinin aktif olarak kullanılması sayesinde gerçekleşebilir.

Bulanık mantığa uygunluk arz eden hadis tasnifinin yanı sıra râvi ve rivayetin usûl disiplini içinde yer alma biçimlerini bulanık küme teorisi ile tahlil etmek hadisçilerin bilgi tasavvurunu anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır.

3. Hadis Usûlünün Farklı Konularında Bulanık Mantık

3.1. Hadislerin Tahammül (Edinim) ve Eda (Aktarım) Süreci

Hadislerin Hz. Peygamber'den alınması (tahammül) ve sonrakilere aktarımı (eda) süreci sahâbeden itibaren titiz bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Her hadisin kendine özel bir vürud sebebi olmakla birlikte hocadan dinleme, hocaya okuma, hocanın icazet vermesi, yazması, vasiyette bulunması gibi farklı yöntemlerle aktarılma biçimleri vardır.

Hadis usûlünde bir hadisi veya hadis kitabını hocadan işiterek öğrenme olarak tanımlanan sema, tahammül ve eda sürecinin en üst noktasını oluştururken bir kimsenin ulaşmadığı veya hadis sema etmediği bir hocanın hattıyla yazılmış hadisleri elde etmesi şeklinde tanımlanan vicâde, en alt noktayı oluşturmaktadır. Üst kümeden alt kümeye doğru kıraat/arz, icazet, münavele, kitabet, i'lam ve vasiyetle birlikte toplam 8 farklı hadis tahammül ve eda şekli tespit edilmiştir.⁶³ Burada her hadisin elde edilmesinin hadis kabul kriterlerinde bir önemi olduğu görülür. Söz gelimi sema yolu ile bize gelen hadis ile vicade yoluyla gelen hadisler makbul olmaları konusunda eşit olurken delil kabul edilmeleri açısından farklılık arz eder. Buna göre sema ile gelen rivayet 0-1 arasında 1 noktasını oluştururken vicade 0,1 vasiyet 0,2 i'lâm 0,3... şeklinde bulanıklıktan beyazlığa doğru bir geçiş göze çarpar. Yanı sıra sema yoluyla tahdis edilen bir rivayetin bunu ihsas edecek şekilde nakledilmesi belirli lafızlarla yapılmış ve "haddesenâ, ahbaranâ" kalıpları, semayı karşılamıştır. Aynı şekilde bir başka kategorinin tahammül lafızları da belirlidir. Buna göre kategoriler arasında geçiş caiz görülmemiş ve vicade ile elde edilen bir metnin sema ile elde edilmiş gibi aktarılması tedlis kabul edilerek hem râvinin hem rivayetin cerhine yol açacak bir unsur sayılmıştır. Hadis tahammül ve eda süreçlerinde muhaddisler sıkı tedbirler almaya gayret göstermişler söz gelimi, haddesenâ ile ahberanâ lafzının yer değiştirilmesine veya icazetin hangi şartlarda makbul olacağına kadar ilkeler belirlemişlerdir.⁶⁴ Bununla birlikte kategoriler arasında benzeşen unsurların varlığı, her bir kategorinin doğurduğu farklı sonuçlar, tahammül ve edanın bulanık mantıkla ilişki kurma noktalarından olabilir. Sahâbe örneğinde tartıştığımız durumların benzer örneklerinin olabileceği düşünüldüğünde her bir kategori ile gelen rivayetlerin ayrıştırılarak

⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 123-124.

⁶⁴ Suyûtî, *et-Tedrib*, 4/203-347.

tespiti doğrultusunda hadislerin hangi yolla geldiği ortaya çıkartılabilir. Böylece kapsamlı bir hadis usûlü projesinde bulanık mantığın işlevsel olarak katkı sağlayacağı düşünülebilir.

3.2. Râvî'nin Güvenilirliğini Zedeleyen Unsurlar (Metân-i Aşere)

Hadis usûlünde râvinin adalet ve zabt sahibi olması hadisin sahih olmasının ön şartlarından biridir. Her iki sıfatı ortadan kaldıran durumlar ta'n edilme ifadesiyle karşılanmış ve İbn Hacer, her biri diğerine göre daha şiddetli olmak üzere beşi adalet beşi zabt ile ilgili on farklı kategorinin ta'n edilmede belirleyici olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵

İbn Hacer'in yapmış olduğu tasnife göre râvinin adalet ve zabtını zedeleyen ta'n noktaları ve sonuçları şu şekildedir:

Tablo 1. Metân-i Aşere ve Bulanık Mantık

Ta'n Sebebi/Adalet	Açıklama	Hükmü
Kızbü'r-râvî	Kasten hadis uydurup Hz. Peygambere nispet etme	Mevzu
İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb	Günlük hayatta yalan söyleme	Metrûk-Matrûh
Fısku'r-râvî	Büyük günah ve haramlara düşme	Münker
Bid'atü'r-râvî	Bidat fırkalara mensubiyet/ propagandist	Merdûd
Cehâletü'r-râvî	Râvinin kimliği/hadisteki durumunun bilinmeyişi	Zayıf
Ta'n Sebebi/Zabt	Açıklama	Hükmü
Fuhsü'l-galat	Hafızada kusur, bilgide noksanlık	Münker/Metrûk
Gaflet	Dikkatsizlik, dalgınlık, hatalı rivayet	Münker/Metrûk
Vehim	Yanlış rivayet, Mürseli muttasıl gibi	Zayıf/Muallel
Sûü'l-hıfz	Hafızada kusur-hataların çok olması/ihtilat	Zayıf
Muhâlefetü's-sikât	Zayıf râvinin sikaya, sika râvinin evsaka muhalefeti	Şaz/Münker

Görüldüğü gibi adalet ve zabt açısından ta'n edilmenin doğurduğu farklı sonuçlar bulunmaktadır. Râvinin güvenilirlik vasfını zedeleyen kusurlar, esasında hadislerin sıhhat değerlerine göre yapılan tasnifi belirleyicidir. Bir başka açıdan sahih hadisin tanımındaki eksiklikler, ta'n edilmenin neticesini doğurur. Şunu belirtmek gerekir ki her grubun en şiddetli kategorisi ile alt kategoriler arasında doğurduğu hüküm açısından fark bulunmaktadır. Ancak bazı kategorilerin tespit edilmesinde yaklaşık değerler ve ara kategoriler olduğu ifade edilebilir. Örneğin bidat ve bidat ehli olmanın ölçüsü nedir. Hangi noktaya kadar bidat ehlinin rivayeti kabul edilmiştir. Propagandist bidat ehlinin tespiti mümkün müdür, gibi soruların cevabında yaklaşık değerlere yer verilmektedir. Kendisini dinden çıkarmaya götüren bidat ehlinin rivayeti, mutlak olarak reddedilirken mezhebini desteklemek için yalanı mübah görmeyenin rivayeti ise kabul edilebilmektedir. Bunun yanı sıra mezhebinin propagandasını yapmayan bidat ehli râvinin rivayetinin kabul edildiği gerçeğinden hareketle bu kategoride mutlak bir ta'n edilme söz konusu değildir.⁶⁶ O halde bidat kategorisindeki bu farklı değerlendirmeler ara kategorileri oluşturmaktadır ve rivayetin kabulünde yaklaşık değerler esas alınmaktadır. Buna göre hem ta'n noktalarındaki derecelendirmeler hem de bu noktaların tespit ve kabul süreçlerindeki yaklaşık değerler bulanık mantık ile örtüşecek verileri barındırmaktadır.

Zabt açısından sûü'l-hıfz kategorisi de benzer şekilde bir bulanık mantık kümesi örneğidir. Hafızada kusur sebebiyle çok hata yapan kimsenin ta'n edilmesi mutlak doğru veya yanlışın

⁶⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 87.

⁶⁶ Suyûtî, *et-Tedrib*, 4/115-125.

dışındadır. Buradaki çokluk ifadesi, kümenin bulanıklaştığı noktayı oluşturmaktadır. Hadisçiler doğru ve yanlışların eşit olmasını veya hatalarının daha çok olmasını esas almaktadır.⁶⁷ Bir kimsenin doğru ve yanlışlarının eşit olması mümkün müdür? Ancak ortada râvinin belirgin bir şekilde hata yapması söz konusu olduğu için bir noktadan sonra ta'n edilmesi gerekmektedir ve yaklaşık değerler etrafında tıpkı bulanık mantık kümesinde olduğu gibi azlık, çokluk gibi yaklaşık değerlerle belirleme ihtiyacı doğmuştur. Hafıza bozukluğunun bir sebebi olan ihtilat, konunun ikinci yönünü oluşturmaktadır. İhtilat zamanının kesinliği başta olmak üzere ihtilat öncesi rivayetlerin kabul edilebilirliği gibi hususlar, meselenin yaklaşık değerler açısından incelenmesini zorunlu kılmaktadır.⁶⁸ Muhtelit râvinin hadisi ihtilattan önce mi sonra mı naklettiği belli değilse tevakkuf edilmesi konuyu belirsizlik açısından bulanık kümeye dâhil edecektir.

3.3. Cerh-Ta'dil ve Bulanık Mantık

Râvilerin cerh ve ta'dil durumları muhaddisler tarafından farklı mertebelere ayrılmıştır. İbn Ebî Hâtim, dördü cerh; a) Metrûkü'l-hadîs, kezzâb, zâhibü'l-hadîs, b) Zaîfü'l-hadîs, c) Leyse bi kaviy, d) Leyyinü'l-hadîs, ve dördü ta'dil; a) Sika, b) Sadûk, c) Şeyh, d) Sâlihü'l-hadîs olmak üzere derecelendirdiği bu mertebeler, kullanılan kavramların çeşitliliği ile tarihi süreçte gelişim göstermiş ve Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi âlimlerce cerh-ta'dil mertebelerine eklemeler yapılmıştır.⁶⁹ Söz gelimi İbn Ebî Hâtim'in tasnifinde cerhin en üst seviyesi metrûkü'l-hadîs/kezzâb/zâhibü'l-hadîs'ten sonra zaîfü'l-hadîs ikinci mertebeyi oluştururken Zehebî ilk mertebede deccâl/kezzâb/vaddâ'; ikinci mertebede müttehem bi'l-kizb; üçüncü mertebede metruk/zâhibü'l-hadîs'e yer vermiş ve kategoriye beşe çıkartmıştır. İbn Hacer'in tasnifi ise her iki kategoriye altıya yükseltme şeklinde gelişim göstermiştir.⁷⁰

Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim sika lafzını en üst derece ta'dil ifadesi olarak tanımlarken Zehebî ve Irâkî iki, İbn Hacer üç, Sehâvî ise dördüncü derecede tanımlamışlardır. Bu durum tıpkı cerhte olduğu gibi ta'dilde de kullanılan lafızların çeşitliliğinin artmasıyla ilgilidir. Zira evseku'n-nâs tanımı önceleri yokken sonraki alimlerin râvi hakkında bu ifadeye yer vermesi ile yeni bir kavramın literatüre girmesinin önünü açmıştır. Bununla birlikte İbn Ebî Hâtim'in kullandığı kavram sayısı 7 tadil, 6 cerh toplam 13 iken bu sayı Zehebî'de 16 ta'dil 35 cerh toplam 51'e Irâkî'de 23 ta'dil, 61 cerh, toplam 84'e, İbn Hacer'de 44 ta'dil, 46 cerh, toplam 100'e, Sehâvî de ise 40 ta'dil, 61 cerh olmak üzere toplam 101'e ulaşmıştır.⁷¹

Cerh ta'dilde yaklaşık değerlerin tespiti ile mecruh râvinin rivayetinin makbul veya merdud olması belirlenmektedir. Buna göre pek çok lafız ve mertebe arasında farklılıklar oluşmakta ve ara kategoriler meydana gelmektedir. Söz gelimi İbn Ebî Hâtim tarafından zaîfü'l-hadîs ile nitelenen bir kimsenin rivayeti araştırma ile itibar için kullanılabilirken Zehebî tarafından aynı şekilde nitelenen bir râvinin rivayeti reddi gerektirebilir. Bunun sebebi cerh-tadilde yapılan derecelendirmeler arasında yaşanan belirsizliktir. Bu belirsizliğin bir diğer sebebi lafızların yaklaşık değerleri barındırmasıdır. Örneğin fihi nazar ifadesi ile nitelenen bir râvinin hadisi itibar için kullanılabilirken reddi de gerekebilir.⁷² İfadenin kendisinden kaynaklanan belirsizlik araştırmayı gerektirmektedir. Sadûk, Şeyh tanımlaması da aynı şekilde ihticac veya itibar

⁶⁷ Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 106-109; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, 2/4.

⁶⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 392; Mehmet Fatih Kaya, *Hadîs Usûlünde İhtilât* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011).

⁶⁹ Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dil'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2001), 5-29.

⁷⁰ Recep Emin Gül, "Hadîs İlminde Cerh Ta'dil Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 362-386; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, 2/112-134.

⁷¹ Gül, "Hadîs İlminde Cerh Ta'dil Mertebeleri", 378-383.

⁷² Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 186; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, 2/129.

arasında konumlanmaktadır. Benzer şekilde “leyse bi baîd mine’s-savâb”, “mukârabü’l-hadîs”, ile’s-sıdkı mâ hüve”, “vasat”, “fîhi za’fun” ve “sadûkun lehû evhâm” gibi cerh-tadil lafızlarında yaklaşık değer barındıran ifadeler göze çarpmaktadır. Yine cerh-tadil lafızlarında kullanılan mecazi ifadelerin karşılık değerleri bulanık mantıkla izah edilebilir niteliktedir. Benzer durum müphem cerh veya ta’dil barındıran durumlar için de geçerlidir. Dolayısıyla ilk örneklerini tespit ettiğimiz bu kavramların cerh-tadil literatürü taranarak belirlenmesi ve bulanık mantık kümeleri ile incelenmesi usûle katkı sunacak boyuttadır.

3.4. Hadislerin Seçilmesinde Bulanık Mantık

Hadislerin tasnifi ile gelişen literatürün belirgin özellikleriyle öne çıkan eserleri arasında kabul gören Buhârî ve Müslim’in *es-Sahîh* isimli kitaplarını oluşturma yöntemleri dikkat çekmektedir. Özellikle müelliflerinin hadis kabul şartlarını belirttiklerine dair bir bilgi bulunmazken sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarda tercih kriterlerinden öne çıkan lika ve muâsarât şartları kitaplara alınan metinleri etkilediği tespit edilmiştir. Buhârî’nin tedlisin önüne geçme düşüncesi ile öne sürdüğü lika şartı, Müslim tarafından dikkate alınmamış râvi ile hocasının aynı asırda yaşamaları yeterli görülmüştür.⁷³ Benzer şekilde diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin takip ettikleri usûller de araştırılmıştır. Bunun bir neticesi olarak en sahih hadislerin hangileri olduğu sorusu sorulmuş ve bir tasnif ortaya konulmuştur. Buna göre Buhârî ve Müslim’in ittifak ettikleri, Buhârî’nin tek başına rivayet ettiği, Müslim’in tek başına rivayet ettiği hadisler ilk üç sırayı oluşturmuştur. Akabinde her iki müellifin kitaplarına almasa da şartlarına uyan hadisler, yalnız Buhârî’nin şartlarına ve yalnız Müslim’in şartlarına uyan hadisler şeklinde alt kategoriler tespit edilmiştir. En son sırada ise diğer hadis alimlerinin sahih kabul ettiği hadisler yer almıştır.⁷⁴ Buradaki tasnifin doğruluğu tartışmaya açık olsa da genel kabul bu yönde olmuştur. Yukarıda sahih hadis etrafında modellemesi yapılan bulanık kümenin bir alt kümesi bu tasnif ile başka bir boyut kazanmakta ve sahih hadisin de kendi içinde derecelendirmelere tabi olduğunu göstermektedir. O halde bulanık küme teorisi ile tespit edilen sahih hadisler için yeni bir küme daha açılmalı ve en sahihlerin tespiti için bu kümenin formüle edilmesi gerekmektedir. Fikir vermesi açısından ortaya şöyle bir en sahih hadis kümesi çıkmaktadır.

Şekil 7. En Sahih Hadisler ve Bulanık Mantık.

⁷³ Abdülfettâh Ebû Gudde, *Selâsü Resâil fi ilmi Mustalahi’l-hadîs* (Beyrut: Mektebü’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, 2005).

⁷⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 27-28.

Buna göre en sahih ile en az sahih arasında bir derecelendirme söz konusu olmaktadır. Ve bu durum bulanık mantık küme teorisine doğrudan uyum göstermektedir.

Hadislerin tasnifinde erken dönem eserlerinden İbn Hibbân'ın *et-Tekâsîm ve'l-envâ'* adıyla bilinen *es-Sahih*'ini de değerlendirmek gerekir. Esasında sahih hadisleri tespit ve hüküm çıkarmada kolaylık sağlama amacıyla yapılan tasnife göre 7500 sahih hadis tespit edilmiştir. İbn Hibbân'ın beş kısım ve dört yüz nev'e ayırdığı tasnifinde evâmir ve nevâhî yüz on nev'e ayrılırken ahbâr kısmı seksen, ibahât ise elli nev'e ayrılmıştır. Müellifin beşinci kısımda yer verdiği elli nev' ise Hz. Peygamber'in takip ettiği fiiller ve bu fiillerin ümmetle olan ilişkilerini konu edinmektedir. Klasik bab sisteminden farklı olarak tasarlanan ve tüme varım yönteminin takip edildiği eserde nev'ler başlığının altında önce konuyu ortaya koyacak nitelikte genel daha sonra detay içeren rivayetlere yer verilmiş akabinde en ayrıntılı bilgiyi veren rivayetle nev' tamamlanmıştır.⁷⁵ Bu eserin tasnif sisteminde evâmir ve nevahîdeki yaklaşık değerler, ahbâr veya mübâh alana tekabül ettiği düşünülen rivayetlerin ilk iki kısımdaki karşılıkları, bulanık küme teorisinin derecelendirmeleri ile tespit edilebilir. Aynı şekilde ef'âl kısmı tam bir bulanık mantık örneği teşkil eder. Bu kısımda bir fiilin Hz. Peygamber tarafından yapılması veya ona farz olması ile ümmetin bu konudaki sorumluluklarını tespit çabası, İbn Hibbân aracılığı ile hadislerin tasnifinde ara kategorilere tekabül eden belirsizliği gidermeye yönelik kıymetli bir girişimdir. Eserin bu zaviyeden incelenmesi, modern dönemde ihtiyaç duyulan yeni bir tebvîb sürecine katkı sunmanın yanı sıra beşli taksimin mukayesesine ayrıca müellifin tecrübesinin bulanık mantık teorisine etrafında değerlendirilmesine imkân verebilir.

Begavî'nin *Mesâbihü's-sünne*'de Buhârî ve Müslim hadislerini sahih (2434) diğer kaynakları ise hasen (2050) olarak ele alarak yaptığı tasnif, sübjektif bakış açısının tercih kriterlerine etkisini gösteren ve bulanık küme teorisine imkân sunan başka bir örnektir.⁷⁶

Sonuç

İslam ilim geleneğinde Aristo mantığı ile tanımların kapsayıcılığı bir noktaya kadar çözüm üretmiş ve özellikle fıkıh usûlünde ikili mantık ilkeleri işletilmiştir. Bununla birlikte hadis usûlünde pek çok konu ve kavramın doğru ya da yanlış şeklinde kesin çizgilerle ayrılmadığı ve ikili mantığın açık bir biçimde yer bulmadığı görülmektedir. Özellikle tanım ve kavramlardaki ara kategoriler, yaklaşık değerler ve kapsayıcılık, ikili mantığın kesin sınırlarıyla açıklanamayacak düzeydedir.

İbnü's-Salâh, Nevevî, İbn Teymiyye ve Suyûtî'nin aleyhte fetva ve görüş bildirdiği klasik mantıktan, bazı tanımların kapsayıcılığı yönüyle İbn Hacer tarafından istifade edilse de muhaddisler tarafından çok yönlü kullanım mümkün olmamıştır.

Bunun yanında mutlak doğru ve yanlıştan ziyade az doğru, çok doğru, yaklaşık olarak şu kadar gibi değerleri esas alan bulanık mantık, insanın düşünme yapısına daha uygun kabul edilmektedir.

Bu çalışmada öncelikle bulanık mantığın hadis usûlünü anlamada ne gibi faydaları olacağı sorgulanmıştır. Tarihi süreçte kavramlara yüklenen anlamlardan hareketle bulanık küme teorisinin hadis usûlünde uygulanabilirliği üzerinde durulmuş ve muhaddislerin sahih hadis tanımı etrafında hadislerin sıhhat derecesine göre tasnifi ve makbûliyet değişkeni özelinde modelleme girişiminde bulunulmuştur. Ayrıca oluşum sürecinde öne çıkan sahâbenin kimliği,

⁷⁵ Ebû Hâtim et-Temimî el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân: el-Müsnedü's-sahîhu ale't-tekâsîm ve'l-envâ'*, thk. Muhammed Ali Sönmez-Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012).

⁷⁶ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Mesâbihü's-sünne*, thk. Muhammed Selim İbrahim Samarra vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987).

hadislerin tahammül ve eda süreçleri, cerh-ta'dil lafızları ve hadis eserlerindeki üstünlük derecelerinde bulanık kümelerin varlığı tespit edilerek sonraki çalışmaların kapsamına katkı sunmak hedeflenmiştir. Makalenin hadis alanında yazılan ilk çaba olması hasebiyle gözden kaçan ve tartışmaya açık yönlerinin bulunması kaçınılmazdır. Ancak bulanık mantığın gün geçtikçe yapay zekâ uygulamaları etrafında, ilahiyat alanında da gelişim gösterdiği aşikardır. Klasik döneme ait bilgilerin her geçen gün veri tabanlarına aktarılması ile sonuç odaklı bilgiler erişime açılmakta ve paket olarak sunuldukları için kitlelerin ilgisini çekmektedir. Bunun yanında yapay zekâ uygulamaları müstakil bir usûl kitabı gibi bilgi verecek düzeye gelmiş, hadis usûlünde tartışmalı pek çok konuyu tıpkı bir insan zihni gibi sorgulayacak seviyeye ulaşmıştır. Bununla birlikte yapay zekânın matematiği ve uygulama oluşturma unsurlarından olan bulanık mantık teorisi ile modelleme yapan araştırmacıların tamamı mühendislik alanındadır. Oysa bulanık mantığın üyelik fonksiyonları, kuralları ve ağırlıklarının belirlenmesi uzman yardımı ile yapılmalıdır ki olasılıklar ve yaklaşık değerler çıktılarının hesaplanmasında nesnel ve ölçülebilir sonuçlar elde edilebilsin. Hadis ilim dalı araştırmacılarının bulanık mantık ile ilgilenmesi bu açıdan zorunlu hale gelmektedir. Bu doğrultuda hadis veri tabanlarının incelenmesinden öte algoritmaların belirlenme süreçlerinde hadis uzmanlarının aktif rol almaları ve öncelikle bulanık mantık ile hadis usûlü arasındaki ilişki ağının modellemesinin ivedi bir şekilde tamamlanarak paket bir program haline getirilmesi ve uluslararası kamuoyu ile paylaşılması gerekmektedir. Bu çaba cumhura göre kabul görmüş asgari düzeyde bir hadis usûlü kavramlarının yaklaşık değerlerini kapsamı açısından pek çok tartışmanın da önünü alacak bir sonucu doğuracaktır. Aksi takdirde çalışmanın başında literatüre dair verilen bilgilerde de görüleceği üzere Şii bir araştırmacı bulanık mantık etrafında Şii bir kaynağı esas alarak modelleme yapmakta ve bunun %94 oranında doğru sonuçlar verdiğini iddia edebilmektedir. Yani sübjektif girdiler ile objektif sonuçlara kapı aralanmaktadır. Bu verilerin gün geçtikçe artarak devam ettiği göz önünde bulundurulursa binlerce yıllık emeğin korunması ve gelecek kuşaklara daha rafine bir biçimde aktarılması proje tabanlı çalışmalarla gerçekleştirilmelidir.

Günümüz internet sitelerinin hadis tahricinde ve isnad analizinde esas aldıkları algoritmaların kaynakları ve bulanık mantık modellemeleri yaklaşık değerlerle bir sonuç ortaya koymaktadır. Buna karşılık Shamela, Cevâmiu'l-kelîm gibi uygulamaların çalışma prensipleri bulanık modellemelerle belirlenmiştir. Girilen verilerdeki tarafsızlık, sonuçlara etki edecek düzeyde olduğu zaman objektiflik kaybolacaktır. Bu anlamda ülkemiz hadis akademisinin birikimi kıymetli çalışmalarla önemli mesafeler kat etmiş olup söz konusu tecrübenin Hadislerle İslam Projesi'nde matbuat düzeyinde Hadis Veri Tabanı Projesi'nde web sitesi olarak sunduğu hizmetin bulanık mantık ve yapay zekâ etrafında usûl açısından prototip bir denetleme mekanizmasının organize edilmesi ile genelde hadis ilmine özeldir hadis usûlüne fayda sağlayacağı düşüncesi bu makalenin tekliflerindedir. Hadis usûlünde bulanık mantık ile örtüşebilen alanların bulunduğu fikri, asgari zorunluluk ilkesi ve yaklaşık değerlerin tespiti ile ortaya koymaya çalıştığımız teorik çerçeve doğrultusunda usûle dair kavram ya da rivayetlerin bulanık küme teorisi etrafında prototip örneklerinin hadis bilim uzmanları eliyle yapılması hem hadis usûlünün teknolojik kaosa kurban edilmemesine katkı sağlayacak hem de çok kısa süre içinde daha geniş sonuçlar üretebilen yapay sinir ağları ile yapılması muhtemel modellemelerin, hadis ilminin temel ilkelerine verebileceği zararlar alternatif model sayesinde asgari düzeye indirilecektir.

Kaynakça

- Abdulfettâh Ebû Gudde. *Selâsü Resâil fi ilmi Mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebül-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2005.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Akpınar, Muhammed Raşit. *Müphemlik Ekseninde İslam Hukuku ve Bulanık Mantık*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Aliasker Zadeh, Lotfi. "The Brith and Evolution of Fuzzy Logic". *Jopon Socitey for Fuzzy Theory and Sytems* 17 (1990), 95-105.
- Altunyayla, Hülya. "Mantık ve Dini İlimler İlişkinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 57-72.
- Apaydın, Mehmet. "The Feasibility of Using Artificial Intelligence in HadithResearch". *Journal of Sharia and Islamic Studies* 40/140 (2025), 9-64. <https://doi.org/10.34120/jsis.v40i140.3479>
- Aslan, Ali. "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 115-141.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Avcı, Seyit. "Tâbiîn Neslinin Hadis İlimindeki Yeri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005), 151-172.
- Ayhan, Mehmet-Kılıç, Zülal. "Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: ChatGPT ve Gemini Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (2024), 137-159. <https://doi.org/10.33415/daad.1586164>
- Bakan, Tevhit. "İbâdiler ve Hadis". *EKEV Akademi Dergisi* 20 (2004), 221-240.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1304.
- Baykal, Nazife-Beyan, Timur. *Bulanık Mantık İlke ve Temelleri*. Ankara: Bıçakçılar Kitabevi, 2004.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Mesâbîhü's-sünne*. thk. Muhammed Selim İbrahim Samarra vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevi*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasullillahi ve sünenihi ve eyyâmihî*. Riyad: Dârü's-Selâm, 1419/1998.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 2. Basım, 1994.
- Çakır, Furkan. *Fıkıh Usûlünde Haber Nazariyesi*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>
- Çetinkaya, Ali. *Bulanık Mantık ve Python Uygulamaları*. İstanbul: İGÜ Yayınları, 2023.
- Demirci, Kadir. *Zeydiyye ve Hadis*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- Demirel, Harun Reşit. "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi". *Mütefekkir* 2/3 (2015), 41-76. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.130248>
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantiğa Giriş*. Ankara: Elips, 10. Basım, 2013.
- Erdin, Ceren. *Bulanık Hedef Programlama ve İşletme Yönetiminde Bir Uygulama*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed Zeki Hammâd. Kahire: Sidretü'l-Müntehâ, 2009.
- Ghazizadeh, Mehdi vd. "Fuzzy Expert System in Determining Hadith Validity". *Advances in Computer and Information Sciences and Engineering*. ed. Tarek Sobh. 354-359. b.y.: Springer Science-Business Media B.V, 2008. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8741-7_64
- Goldziher, Ignaz. "The Attitude of Orthodox Islam Toward the Ancient Sciences." çev. ve ed. M. L. Swartz. *Studies on Islam*. 185-215. New York: Oxford University Press, 1981.

- Gül, Mutlu. *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Gül, Recep Emin. "Hadis İlminde Cerh Ta'dil Mertebeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 362-386.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Hasırcı, Nazım. *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. İbrahim Hamdi el-Medinî-Ebû Abdullah es-Sevrakî. Haydarabad: Dârü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1357/1938.
- Ina Najiyah vd. "Hadith degree classification for Shahih Hadith identification web based". *2017 5th International Conference on Cyber and IT Service Management (CITSM)*. 1-6, 2017. <https://doi.org/10.1109/CITSM.2017.8089304>
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülaziz. *Nesemâtü'l-Eshâr (Şerhu Şerhi'l-Menâr)*. Karacı: İdâretü'l-Kur'ân, 3. Basım, 1418/1997.
- İbn Dakîkî'l-ÿyd, Ebû'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh*. Beyrut: Dârü'l-Meşâir, 2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nureddin İtr. Dimeşk: Matbaatü's-Sabâh, 3. Basım, 2000.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fıkhiyye*. 4 Cilt. Mısır: el-Matmaatü'l-Müemmeniyeye, 1308/1890.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *et-Ta'rif li haddi'l-Mantık ve'l-medhal ileyhi*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım et-Temimî el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân: el-Müsnedü's-sahîhu ale't-tekâsîm ve'l-enva'*. thk. Muhammed Ali Sönmez-Halîs Aydemir. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdullah. *Kitabü's-şifa/Mantiğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbnü'l-Hanbelî, Radyüddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî. *Kafvü'l-eser fî safvî ulûmi'l-eser veylühû Bülgatü'l-erîb fî mustalahi âsâri'l-Habîb*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 2. Basım, 1408/1987.
- İbnü'n-Nefîs, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebî'l-Hazm. *el-Muhtasar fî İlmi usûli'l-hadîs*. thk. Ammâr Tâlibî. Katar: y.y., 1997.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Fetâvâ İbnü's-Salâh*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1407/1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*. nşr. Nureddin İtr. Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1985.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Keklik, Nihat. *İslam Mantık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Keskin, Yusuf Ziya. "İbn Ebî Hâtım (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dil'indeki Metodu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2001), 5-29.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb veylühû et-Terhîb binakdi'd-Te'dîb*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1990.
- Korucu Güven, Sema. "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği". *Eskiye* 44 (2021), 461-474. <https://doi.org/10.37697/eskiye.960636>.

- Köycü, Erdoğan. "İbnu'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve 'el-Muhtasâr fi İlmi Usûli'l-Hadîs' Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *International Journal of Contemporary Educational Studies (IntJCES)* 6/2 (2020), 424-437.
- Kutluay, Halil İbrahim. *Şia'da Hadis Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Kuzudışli, Ali. "Hadis Terimi Hakkında". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013), 155-170.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy. *el-Ecvibetü'l-fâdila li'l-esileti'l-kâmile*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 2008.
- Mohamed, Emad-Sarwar, Raheem. "Linguistic Features Evaluation for Hadith Authenticity through Automatic Machine Learning". *Digital Scholarship in the Humanities* 37/3 (2022), 830-843. <https://doi.org/10.1093/llc/fqab092>
- Ödük, Mehmet Nuri. *Bulanık Mantık Yöntemi ve Uygulamaları*. Ankara: İksad Yayınevi, 2019.
- Özerverli, M. Sait. "İbn Teymiyye (İtikâdî Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/405-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özpilavcı, Ferruh. "Mantık ve Dîni Bilimler: Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Arap Dili". *Mantık Araştırmaları*. 40-91. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Paksoy, Turan vd. *Bulanık Küme Teorisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Rouayheb, Khaled. "Sünnî Müslüman Âlimlerin Mantık İlmi Karşısındaki Tavırları (1500-1800)". çev. Sacide Ateş. *Mantık Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 118-139.
- Sağlam, İbrahim. "Hadis Tahrici ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 115-137.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaledîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Savnu'l-mantık ve'l-keâm an fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*. thk. Ali Sâmî en-Neşâr-Seyyide Suâd Ali Abdürrezzâk. 2 Cilt. Mısır: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslamiyye, 1389/1969.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaledîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaledîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*. thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2016.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1990.
- Şenol, Elif. "Tabip ve Filozof İbnu'n-Nefis'in (ö. 687/1288) Hadis Usûlü Eserindeki Haber Teorisi". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2018), 1019-1035.
- Taylan, Necip. *Anahatlarıyla Mantık -Tarihçesi, Problemleri-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2010.
- Turan, Mehmet. "Hanefî ve Malikî Usûl Âlimlerinin Mursel Hadis Yaklaşımı". *Tokat İlmîyat Dergisi* 10/2 (2022). <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1159795>
- Türkmânî, Abdülmecid. *Dirâsât fi usûli'l-hadîs alâ menheci'l-Hanefiyye*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Mantık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1942.
- Ünalın, Abdullah. *Şia'da Hadis Usûlü*. İstanbul: İşrak Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Hasan-Şahin, Mustafa Ergin. "Bulanık Mantık Kavramına Genel Bir Bakış". *Takvim-i Vekayı* 11/1 (2023), 94-129.
- Yûsî, Ebu'l-Mevâhib Hasan b. Mes'ud. *Havâşî el-Yûsî alâ Şerhi Kübrâ's-senûsî*. thk. Humejd Hamâney el-Yûsî. Fas: Dâru'l-Furkân, 2008.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 53. Basım, 2021.
- Zarog, Musaab. "Application of Fuzzy Logic in Evaluating the Authenticity of Hadith and Narrators". *International Journal of Reasoning-based Intelligent Systems* 15/2 (2023), 156-164. <https://doi.org/10.1504/IJRIS.2023.130205>

- Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. çev. Ahmed Nâim-Kâmil Miras. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 13. Basım, 2018.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mûkıza fi ilmi mustalahî'l-hadîs*. nşr. Abdülfettah Ebu Ğudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1991.